

MISKOLCZY AMBRUS

A JILAVAI BÖRTÖNMÉSZÁRLÁSTÓL A LEGIONÁRIUSLÁZADÁSIG

„A Kapitány utolsó beszéde a halála volt. Ő és társai Manole mesterként építették be testüket és lelküket Románia újjászületésének művébe. Ennek a hétnek minden napján minden templomban imádkoztak, majd Szombaton, amikor exhumálni fogják az ő, a nicadorok és decenvirek földi maradványait, és [november 30-án] a Zöld Ház udvarán Moța és Marin koporsója mellett helyezik el. Mi legionáriusok, mind fekete bőjtöt tartunk és mély vallásos áhítatban élünk.”¹ Mindezt december 1-jén írta meg az aradi püspökség lapja, mintha még mi sem történt volna. Pedig történt, november 27-én éjfél után a jilavai börtönben Szent Bertalan-éjszakára került sor, a politikai vagy annak tekintett foglyokat lemészárolták, összesen 64-et. A kivizsgáló bizottság decemberi jelentése szerint ez azért történhetett, mert a Legionárius Rendőrséget *analfabéta bűnözők* vezették.²

Egy biztos, nem voltak analfabéták. És ez kiderül abból is, ahogy a fejleményről többféle történet él az emlékezetben. Már magáról az exhumálás folyamán előtáruló látványról. Egyik verzió: a Kapitány tetemét viszonylag épen találták meg, mert a kénsav tartósította. Csodának vélték, a Kapitányt pedig szentnek.³ Hiszen – Marin özvegye szerint – még úgy feküdt, mintha társait akarná védelmezni.⁴ Másik változat: két napig dolgoztak a kihantoláson, és amikor előkerültek a tetemek, felismerhetetlenek voltak, a Kapitány maradványait is csak bakancsának maradványairól ismerte fel az egyik munkás.

A vallásos áhítatot elnyomta a bosszúvágy. Victor Biriș államtitkárnak jelezte is a munkálatokat vezető Dumitru Groza, hogy azokat, akik őket üldözték, Antonescu meg akarja menteni, és másnap Văcăreștibe akarja szállíttatni, ezért likvidálni kellene őket. Mire az államtitkár: „Igen! Most azonnal! Rajta Mitică! Nyírd ki mindet!” Mire minden cella elé egy vagy két őrt állított, akik a megbeszélt pisztolylövésre néhány pillanat alatt végeztek a rájuk bízott emberrel.⁵ Az egész művelet mintegy tíz percig tartott – vallotta később az egyik buzgó lövész, aki 14 embert terített le. És aztán a gyilkosok valamennyien *in corpore* elvonultak, és „a Kapitány szent csontjaihoz imádkoztak”.⁶

A borzalomban mindig van valami komikum. Mitică – Dumitru beceneve – az irodalmi világ mitikus figurája. Caragialének azon hőse, aki kocsmáról kocsmára jár, sehova nem siet, de mindig útban van, és a maga módján szel-

lemeskedik, azért beszél, hogy ne mondjon semmit, de beszélgetőtársát felülmúlja úgy, hogy nem tudjuk, sírjunk vagy ne vessünk rajta. George Călinescu, az irodalomtörténész azon évődött, hogy „valószínűleg géta Mitică már Tomisban [Ovidius száműzetésének helyén] is létezett”.⁷ Ezzel a kommunista és legionárius géta-dák kultusznak adott egy fricskát, és visszaigazolta Caragiale prognózisát: „Gyermekeinknek lehet, hogy lesz miért sírnia – mi eleget neveltünk.”⁸

Ha Pandrea börtönanekdotáit olvassuk, egyszerre nevethetünk és sírhatunk. A hatvanas években száz napot töltött egy cellában Birişsel, és amiket mondott, annak alapján minden világos lett: Moruzov Birişsel azt üzentte, hogy csókolatja Simát. Mivel mindketten ügynökösködtek, lépniük kellett. A végrehajtó egy Victor Apostolescu nevű orvostanhallgató volt, aki – mivel korábban a legionárius rendőrség bukaresti főnöke volt, amúgy revolvèresen – egyik cimborájával korábban felkereste A. Ghicát, az országos rendőrség főnökét, hogy megverjék egy kicsit, mert miután nem bocsátotta el a régi embereket és nem vett fel újakat, botot dugott a forradalom szekérének küllői közé. A verés elmaradt, mert a rendőrfőnök megfenyegette, hogy megnyomja az asztalán lévő gombokat, amelyekkel egyébként csak olyanokat hívhatott volna, akiknek nem volt fegyvere, és még meg is fenyegette őket, hogy a törvénytelenések miatt szétveri a forradalom szekerét; majd aztán kedélyeskedtek egy kicsit, és az orvostanhallgató jelezte, hogy majd folytatja tanulmányait, de előtte még el kell intézni egy kis ügyet. A jilavai mézszárlást ő úszta meg a legkönnyebben, Németországban gyakorolta orvosi hivatását, míg társai másfél évtizedig börtönben ültek.⁹ Például maga Dumitru Groza, aki arra emlékezett 1989 után, hogy ama bizonyos november 26-án éppen cikket akart írni, amikor egy barátja elhívta őt Jilavára, hadd asszisztáljanak nekik is a kihantolásnál. Amikor egy gép felemelte a tetemetek fedő betonlapot, el is sírta magát, mert alatta ott volt „életem eszménye”. Megjelent könnyes szemmel Apostolescu is, akinek Groza megmondta: „A halál halált érdemel!”, de aztán jött a sokk, a Munkás Testület cellák előtt álló őreit a fővárosi rendőrpáncsnokság őreivel váltották fel. És meg is mondták, miért: Antonescu meg akarja menteni a foglyokat. Ezért a legionáriusokban megérett a szándék: likvidálni kell a foglyokat. Ezzel Groza egyet is értett, bár nem azért ment oda, hogy gyilkoljon, a gyilkos parancsot – a tetemek felbukkanásakor – Biriş adta ki, aki aztán 20 év múlva – mikor már nem fenyegette veszély – a börtönben elmondta, hogy kívül hozta a döntést: Simával, aki viszont rákente az egészséget, aztán később úgy nyilatkozott az egészségről, mint a Mozgalom tetteről. Az ott megforduló Mile Lefter parancsnok viszont nem helyeselte a gyilkosságot, de annak idejére bezárták, így nem látta, mi történt...¹⁰ Vasile Posteuca viszont igen, maga is ásott, és senki olyan megrázó erővel nem ecsetelte azt, hogy miként élték át a kihantolást, és mégsem vészelt el a kronológia részleteiben, csak leszögezte: a jilavai mézszárlásban Isten akaratának beteljesedését látta,

Codreanu feltámadását, hogy megbüntesse hóhérait, az ő végrendeletének tettek eleget a bosszúval, és ezzel visszaállt a világ rendje...¹¹ A tetemek kiásásáról készült egykori beszámolót nem engedte megjelenni a cenzúra, mert túl naturalista lehetett, a megrendültség érzékeltetése ellenére hiányzott belőle mindaz, amit az idézett emlékezők beleláltak, és mindez talán sérthette a gyászolók érzékenységét.¹²

Aztán az emlékezet terében megjelent Milcoveanu, aki az egész kronológiát felrúgta. A nagy gyilkolásra 26-áról 27-ére virradó éjszaka került sor, de a tetemeket csak 27-én 10 órakor tárták fel, tehát jóval a gyilkosságok után, és mind felismerhetőek voltak. Ő maga Codreanu özvegyével nézte végig a munkát, aztán Birişsel ült egy cellában, és még egy katonatiszt is ellátta információkkal. Antonescu 26-án este 7 órakor közölte vele, hogy másnap reggel 7 órakor a csendőrség átveszi az őrseget, és egy legionárius sem teheti be a lábát a börtönbe. „Végeztem, szabad vagy.” Ez pedig – hangsúlyozza Milcoveanu – felhívás volt arra, ami meg is történt.¹³

Sima némileg másképp emlékezett. November elején Antonescu közölte, hogy megbünteti az aljasokat, de nem akar vérontást. Azt viszont részletesen leírta, hogy november 26-án reggel 10 órakor kezdődtek a munkálatok, és csak másnap reggel 10 órakor jutottak el a tetemekhez. Viszont ekkor már megtörtént a bosszú. Ennek oka, hangoztatja, „a sír megnyitása volt”. Tehát még nem láthatták a tetemeket. Viszont *a bosszú angyala* meghihlette a legionáriusokat, hogy számoljanak le a *gonosztevőkkel*. És tették ezt spontán, minden előzetes tervezetés nélkül – Sima szerint.¹⁴ A gyilkosság után azonnal kiadott kommunikációjában bölcsen csak arról nyilatkozott, hogy a kihantoláson dolgozó legionáriusok behatoltak a börtönbe és lelőttek néhány foglyot.¹⁵ (A legionárius kronológia szerint 25-én kezdődtek az ásatások, és így már elég idő lett – volna – ahhoz, hogy még a gyilkosság előtt előkerüljenek a tetemek.¹⁶) Sima viszont mindig tagadott, miután megkerülte azt, hogy a tetemek látványa váltotta ki az indulatok elszabadulását, ugyanakkor a spontaneitást és a pszichózist hangoztatta – következetesen. Tagadta, hogy ő adott volna parancsot. A mészárlást viszont nem tagadta meg. „Ami engem illet – emlékezett – nem részesültem abban a megtiszteltetésben, hogy a Kapitány megbosszulói közé kerüljek – sem anyagilag, sem erkölcsileg nem támogattam, legkevésbé sem javasoltam.” De azért saját érdemeit sem tagadta le: „Én teremttem meg azt a politikai keretet, azokat az állami feltételeket, amelyek lehetővé tették a gyilkosok megbüntetését”.¹⁷

A börtönhistóriák regényszerűsége – a regényvilág valószerűsége

A börtönhistóriák regényszerűsége jól kiegészíti a regényvilág valószerűségét. Vojen találóan nevezte Biriş-t a Vaszgárda Szmergyakovjának.¹⁸ És ha ezt

elfogadjuk, elmondható: Iván Karamazov szerepét Sima játszotta. Codreanu apja Simát – a jilavai gyilkosságok kivizsgálásakor – egyenesen a legsátánibb árulónak nevezte.¹⁹

Biriş a kommunista világban úgy vallott, hogy amikor Antonescu fogolymentő szándékáról értesült, akkor elrohant Simához, a Parancsnokhoz, aki rögtön felismerte, hogy akkor kiad valamit a kezéből, amit..., de ki sem mondta, hogy mit, máris felkiáltott: „a Kapitány a győzelem napjáért 24 óras halálbüntetést ígért”.²⁰ (Az, amit a kezében tartott, nyilván Moruzov lehetett, aki sokat tudott Antonescuról, de róla is.) Biriş értett a szóból, megszervezte az akciót, amelyről Sima igyekezett nem venni tudomást, miközben nagyon is meg volt elégedve a végkifejlettel.

Míg Iván Karamazovban feltámadt a lelkiismeret, miután Szmeryakov öngyilkos lett, a román valóságban némileg másképpen történt. Sima az maradt, ami volt. Biriş 1962-ben elfordult a Kapitánytól, akit addig isteníttet. De megírta az, amit Ghica mesélt el: egyszer együtt volt a Kapitánnyal a kuplerájban. Ez sok volt annak, aki a kivégzésekre hidegvérrel adott parancsot. Megbánta a jilavai vérengzést, és miután 1964-ben kiengedték, öngyilkos lett.²¹ A német katonai attasé szerint Victor Medrea, sajtóügynökségi és protokollfőnök a főbűnös, Sima pedig a jilavai tettesek háta mögött húzódik meg.²²

A tízperces vérengzésben nagy vadak estek áldozatul. A legnagyobb Moruzov volt, aki – elbizva magát – szeptember elején hazatért Velencéből, hiába óvta ettől Canaris, a német kémelhárítás főnöke. Sőt, ez még később is arra intette a román külügyminisztert, hogy ne bántsák. Antonescu nem ismert kegyelmet, rögtön letartóztatta Moruzovot és bíróság elé akarta állítani, részben személyes bosszúból, mert meg akarta torolni, hogy felesége ellen ő gyűjtette össze a terhelő adatokat a királynak, részben azért, mert a carlista rendszer egyik főszereplője volt, aki nagy pénzekkel nem tudott elszámolni, és hatáskörét meghaladó manőverekben vett részt.²³ Mivel a kémfőnök a dolgokat szóban intézte, információi birtokában mindenhatónak hitte magát, de Berlinben már – szeptember 6-án – *értéktelennek* tartották,²⁴ és hiába akart Antonescuval személyesen beszélni, a diktátor nem állt vele szóba. Viszont az addig ismeretlen Milcoveanunak megjósolta, hogy Antonescu velük, a vasgárdistákkal is le fog számolni.²⁵ Elsőként őt lőtték le.²⁶ És a legionáriusok aztán, amikor börtönbe kerültek, elégtétellel beszélgethették egymásnak, hogy a rettegett és gátlástalan kémfőnök, cellája ajtajának feltárultakor, patkány módjára próbált bebújni a padló alá...

Titkait mindenestre a sírba vitte – sokak legnagyobb megkönnyebbülésére. És azt tette Niky Ştefănescu is. Az antilegionárius politikusok közül Iamandit és Argeşanu tábornokot ölték meg, valamint Marinescu rendőrfőnököt. A többi meggyilkolt csendőr volt, Bengliu tábornoktól az egyszerű végrehajtóig, és mellettük néhány ügynök.²⁷ A halottakban később 587 golyót találtak, és akadt, akinek fejszével verték szét a fejét.²⁸

Ez még nem volt elég. Sokan még ölni akartak, és nagy embereket. 27-én reggel elfogták Gigurtut és Constantin Ilasievici tábornokot, Ghelmegeanut, Tătărescut és Argetoianut, és a fővárosi rendőrpáncsnokságra vitték őket. Ez utóbbi beszámolója szerint Sima várta őket halásápadtan, az első kettőt hazaküldte, még meg is kérdezve, hogy mit keresnek ott, az utóbbi hármat arra kérte, hogy hagyják el az országot bizonyos időre. Aztán még sápadtabban megjelent Zăvoianu, a rendőrfőnök. Majd berobbant Rioșeanu államtitkár, Antonescu bizalmi embere, aki így üdvözölte a Parancsnokot: „Ah, brávo Sima, itt vagy!”, majd magával vitte a három volt miniszterelnököt a belügyminisztériumba, ahol – hat napra – két szobában szállásolták el őket, és még jó, hogy kemény fából készült az ajtó, mert később néhány legionárius rájuk akarta törni.²⁹ Sima úgy emlékezett, hogy Rioșeanu ijedten és dadogva állított be hozzá, mert egyedül nem mert elmenni a rendőrpáncsnokságra, ő, Sima viszont elkísérte őt, és – emlékei szerint – letolta Zăvoianut.³⁰ Argetoianu értetlenül vette tudomásul, ami történt, hiszen ő nyíltan soha nem lépett fel a Vasgárda ellen. A tervezett minisztergyilkosságoknak a logikája az lehetett, hogy a legionáriusok minden szalonképes politikust el akartak tenni láb alól, aki ellenük kiállítható lett volna. A svájci sajtó szerint több mint háromszáz politikus menekült Magyarországra,³¹ az angol sajtó szerint még Maniu is Magyarországra akart menekülni a vasgárdisták elől.³²

Madgearu és Iorga meggyilkolása

A jilavai színjáték után Antonescué következett. Másnap reggel 10 órára összehívta a minisztertanácsot, olyan sebtében és olyan bizalmasnak szánta, hogy ez alkalommal hivatalos jegyzőkönyv nem is készült, csak két jelenlévő egymást kiegészítő feljegyzése. A Tábornok dühöngött és a tettesek megbüntetését követelte. Kérdés: vajon nem tudta, mi készül? Igaz, csak november 25-én jött vissza a hitleri látogatásból, de kémfőnöke, Eugen Cristescu tapasztalt *játékos* volt, akinek tudnia kellett, mi készül. De vajon ezt tudatta-e az államvezetővel, hiszen a gyilkosságok a legionáriusokat kompromittálták, és az nem kétséges, hogy mindketten terhesnek érezték a kettős hatalmat. Antonescu is csak hálás lehetett Cristescunak, ha ez diszkrét maradt. A minisztertanácsban nyugodtabb lelkiismerettel fenyegetőzhetett visszavonulással, és kellő teatralitással ajánlva fel a hatalmat a Légiónak. Ennek parancsnoka persze mosakodott: nem tudott semmiről, de a pszichózis miatt érthető, ami történt, és ilyesmi többet nem fog megisméltódni. Ilyesmiket mondtak a többiek is. Corneliu Georgescu – Légió-alapító – harciasan fejtegette, hogy ami történt, kiteljesítette az igazságot. Brăileanu, Iașinschi, Sturdza visszafogottan magyarázkodtak.

Antonescu aztán sejtelmesen fejtegette, hogy sohasem riadt vissza az áldozatoktól. És felhívta Sima figyelmét, hogy információi szerint Iorga élete veszélyben forog, ezért hozza meg a szükséges intézkedéseket, amiket a Parancsnok meg is ígért. Aztán három-négy órán keresztül fogalmazták azt a rövid kommunikét, amelyet Antonescu elrendelt.

A nem legionárius miniszterek általános benyomása szerint legionárius kollegáik tudhatták, mi történik, és ők a mérsárlás morális szerzői.

Nicolae Mares – nyilván felsőbb utasításra – négy szemközti felszólította Simát, hogy adja át Antonescunak a Vasgárda főnöki tisztjét. A Parancsnok ötölt-hatolt, így Maresnek – saját későbbi feljegyzései szerint – az volt a benyomása, hogy beszélgetőtársa nem túl intelligens, és azok vezetnek, akik nincsenek benne a kormányban, ő viszont nem tud rájuk hatni.³³ Sima emlékirataiban Mihai Antonescu, az igazságügyi miniszter vonta félre, és kérte a főnökség átadására, de a Parancsnok elmagyarázta, hogy a főnöknek bizonyos lelki sajátosságokkal kell rendelkeznie, hogy elfogadják, és náluk a fegyelem együtt jár a szeretet és bajtársiasság köteleivel. A bajtársak is megvitatták a kérdést, és nem adtak egyenes választ, nehogy elmérgesedjék a szembenállás,³⁴ amit azonban még jobban elmérgesítettek a 27-e délutánjának fejleményeiről és éjszakájáról érkező hírek: meggyilkolták Madgearut és Iorgát.

Madgearu és Iorga meggyilkolására valójában számítani lehetett, hiszen korábban már számos fenyegetést kaptak, Madgearu mindig is a Vasgárda elleni fellépést sürgette, és professzorként sem kedvelte a legionáriusokat. Iorga pedig a kelleténél többet fenyegetőzött. 1934 novemberében például éppen Nae Ionescunak mondta: „gépfegyverrel lövök bele Codreanuba és a Vasgárdába”.³⁵ Ennél természetesen jóval nagyobb súllyal esett latba, hogy a legionáriusok Iorgát a Kapitány egyik gyilkosának tekintették.

A nyolc főből álló gyilkos banda először Iorgát akarta elfogni, de miután nem találták otthon, Madgearut fogták el, autóba ültették, és délután három után a snagovi erdőben lelőtték, majd jó két óra múlva Sinaiára hajtottak, és az éppen – világtörténelmi elméleti munkáján- dolgozó Iorgát az íróasztala mellől vitték magukkal, majd éjszaka őt is lelőtték. Azt, aki elsőnek lőhetett, Traian Iorgának hívták, és azért lőtt elsőnek, mert a tudós „bemocskolta a nevét”.³⁶ A halálosztagot Traian Boeru vezette, bár mindig tagadta, hogy ott lett volna a helyszínen, fia, Decemvir is ezt hangoztatta. Viszont Traian Boeru idejében elmenekült Romániából, ahol nemsokára halálra is ítélték. Németországban telepedett le, jómódú német feleségre tett szert, miközben otthoni felesége kommunista börtönbe került, és aztán találkozásuk után öngyilkos lett. 1962-ben Párizsban összeült egy legionárius becsületbíróság és felmentette a Iorga-gyilkosság vádjá alól. Ilie Gârneață pedig Simát tette felelőssé a történetekért, mert szerinte megakadályozhatta volna a gaztettet.³⁷ Mikor viszont az aggmenházban élő Boerunek, az egykori legionáriusnak Iorga életrajzírója a történetíró meg-

gyilkolásáról beszélt, az agg harcos tiltakozott a gyilkosság kifejezés ellen: „Nem, mi kivégeztük őt!”³⁸

Nem kétséges, Sima úgy tett, mint aki igyekezett megakadályozni Iorga és Madgearu meggyilkolását. Antonescunak azt mondta, hogy egész éjszaka a Prahova völgyét járta.³⁹ Ez is igaz, csak hogy azt is elkotyogta 1961-ben, hogy azután indult útnak három társával, miután már megkapta a jelentést Iorga meggyilkolásáról. Bár amikor Sima társaival útra kelt, Iorga még élt.⁴⁰ Az hiteles információ, hogy Sima a ploiești rendőrkapitányságon szobáról szobára rohangált, azt kiabálva, hogy hol van Iorga.⁴¹ De azt nem tudni, vajon tényleg azt hitte-e, hogy Iorga még él. Igazában csak az derül ki Sima elbeszéléseiből, hogy amikor útra keltek, valami nagyobb bajtól tartottak, de azt már nem tudni meg, hogy mitől,⁴² talán ők sem tudták. De azt igen, hogy most már van némi alibijük. És az már hiteles emlék, hogy másnap este Lupescu egykori villájában találkozott a tettesekkel, és ezek úgy néztek, mint akik „színeváltozáson mentek át. Arcukról teljes békét és túlvilági nyugalmat lehetett leolvasni. Nevükben Boeru szólt. Misztikus hangsúllyal beszélt a Kapitány megbosszulásáról, Iorga és Madgearu aljasságáról, a Kapitány bosszúra szólító parancsáról.” Elmondták, hogy három napig joguk volt mindenre, és akkor határozták el, hogy büntetnek, amikor hírért vették a jilavai éjszakának. Először Tătărescut és Argetoianut akarták lelőni, de nem találták őket. Maradt Iorga és Madgearu. Ennek hallatán Sima kezdeti haragja elszállt, a háromnapos szabadságot nem helyeselte, nem is tudta meg, ki találta ki, de mély megértéssel fogadta, hogy a sok szenvedés és üldöztetés után így cselekedtek. Arra a kérdésre, hogy miért nem tartóztatták le idejében Iorgát, így válaszolt: ha letartóztatják, akkor nagy lett volna a felháborodás, mert „Iorga... Iorga volt”. Azok, akik megölték, nem a kultúremler életére törtek, hanem a politikuséra. (A válasz nem túl eredeti, mert Marin már ezt elmondta Duca meggyilkolása kapcsán.) Egyébként Antonescunak a minisztertanács megtartása helyett lépnie kellett volna Madgearu és Iorga érdekében. De ő kihasználta ezt a *szerecsétlenséget*, azt, hogy „tégla esett a fejünkre”. Egyébként nem volt bűn, csak hiba. Törvény elé kellett volna őket állítani, és lelőni. Végül is nem is ölték meg olyan sokat, hiszen 500 lehetett azok száma, aki részesek voltak a legionáriusok meggyilkolásában. És ha a kormány elhatározta, hogy megbünteti azokat, akik lelőtték a jilavai foglyokat, „akkor mi nem tanúsíthattunk hasonló nagylelkűséget a még fennmaradó 400 bűnözővel szemben.” A „jilavai lecke történelmi jelentősége” abban is rejlett, hogy véget vetett „a büntetlenség mítoszának”. Sőt: „minimális volt a legionáriusok véröntása. Bosszúnk nem is érdemli meg, hogy így nevezzék. Féken tartotta a Mozgalom keresztény vonala.”⁴³ És különben is – Sima egyik legnagyobb szellemi alakítása szerint – Iorga „maga önnön meggyilkolásának morális szerzője.”⁴⁴

A november 26–27-i gyilkosságok végeredménye az 1941-es hivatalos kiadvány szerint 72 áldozat.⁴⁵

Nem kétséges, Sima felmérte a helyzetet, de nemcsak mások, hanem saját indulatainak is a foglya volt. Csakhogy amit előadott, az már Szmergyakov dialektikájára emlékeztet, és nem Iván Karamazov logikájára. Mintha megcserélődtek volna a szerepek. Viszont szolidárisak voltak. Még akkor is, ha – Groza szerint is – Madgearu és Iorga megölését Sima egyéni akciónak nyilvánította.⁴⁶ Ezeket Milcoveanu szerint Antonescu bizalmasa, Eugen Cristescu – Moruzov utóda a kémelhárítás élén – szervezte, hogy a közvéleményt a Vasgárda ellen hangolja.⁴⁷ Aztán felröppentek és ma is röpködnek a hírek szovjet, angol, német provokatív akcióról, amivel fel akarták rázni a közvéleményt. De ez inkább ledermedt, és utólag kezdett el háborogni. A legnagyobb felháborodást Iorga meggyilkolása váltotta ki, hiszen ő szimbólum volt, Nagy-Románia, a nemzeti egység szimbóluma. A teteméről készült fotók lázítottak, hiszen úgy nézett ki, mintha szakállát is kitépték volna a gyilkosai. Ezt azonban nem ők tették, hanem azok, akik a halotti maszkot készítették.⁴⁸

Nichifor Crainic, aki bő másfél hónap múlva Antonescu propagandaminisztere lett, azon kesergett – utólag –, hogy a diktátor nem fejezte ki nyilvánosan a sajnálatát Iorga halála miatt, nem rendezett nemzeti temetést, és így az ő nevét is színezi az áldozat vére.⁴⁹ Valóban, Antonescu nem vitte az ügyet a nyilvánosság elé. Állítólag Petrovicescunak meg is mondta, hogy nem sajnálja azokat, akiket Jilaván meggyilkoltak, mert túl sok rosszat tettek az országnak.⁵⁰

1941. február elején úgy nyilatkozott, hogy azért nem lépett fel a gyilkosságok után új kormány alakítása érdekében, mert akkor „valamiféle misztika érvényesült: lakosságunk nagy része helyeselte ezeket a vérengzéseket, mert megérdemelt büntetésnek mondta”.⁵¹ És valóban, olyan – később kifinomult – irodalmár, mint Ion Negoițescu, őszinte elégtétellel vette tudomásul még Iorga meggyilkolását is.⁵² Eugen Coșeriu, majdani nemzetközi hírű nyelvész, felfegyverzett legionáriusokkal az élen szétverte a Bölcsészettudományi Kar diákjainak Iorga emlékére szervezett gyűlését.⁵³ Érdekesek Hudiță tapasztalatai. Akadt vasgárdista ismerőse, akit felháborítottak a fejlemények. De akadt, aki meg is fenyegette a parasztpártiakat, hogy azok, akik nem illeszkednek be az új rendszerbe, úgy járnak, mint Madgearu és Iorga. A parasztpártiak többen úgy voltak vele, hogy Lupu, aki szerint mégiscsak Iorga tanácsolta Călinescunak Codreanuék meggyilkolását, pedig elég lett volna, ha bíróság elé állítják, internálják, és hagyják, hogy kényszerlakhelyén írjon. Mihalache ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy Iorga kulturális érdemei feledtetik bűneit. Hudiță viszont Iorgát és Vaidát tartotta felelősnek azért a sok rosszért, ami az országot sújtotta. Maniu nem cifrázta: „mint magán-személyek úgy ítélnék meg embereket, ahogy akarunk, és ahogy tetszik, de mint politikusok, nem fogadhatunk el semmiféle közvetlen leszámolást”. Prognózisa kísértetiesen pontos: Antonescunak, ha meg akarja óvni presztí-

zsét, szakítania kell a Mozgalommal, és minél hamarabb fel kell számolnia a legionárius államot. „Antonescu és a legionáriusok között – mondta ki Maniu – máától olyan szakadék támadt, amelyikbe egyiknek vagy másiknak bele kell esnie, ahogy azt Hitler eldönti, ennek a döntése az elkövetkező hónapok külügyi helyzetének alakulásától függ.”⁵⁴

A hadsereg fiatalabb tisztjei között sok volt ugyan a legionárius, de a tisztikar tekintélyesebb részét felháborították a gyilkosságok. Egyelőre hallgattak, miközben tombolt a legionárius extázis. Cioran a jilvai gyilkosság estéjén, 27-én a rádióban Codreanut magasztalta. Ion Barbu, nemzetközi híró matematikus és költő, a Kapitány kihantolása alkalmával pedig arról értekezett, hogy a Kapitányban az Arkangyal mutatkozott meg, és ezt a titkot/szentséget mélyítsék el a papok. Számára a Kapitányban „a vajdai álom ereje alapvető germán katonai tényen” nyugszik immár „kősubában, a mi dák, de egyben teutón hegyeink mélyén”.⁵⁵ Ezzel a német szövetségnek adózott a költő, rasszizálását, mint a rasszizálást általában, a helyzet diktálta. Az 1850-es években, amikor Franciaország karolta fel a román nemzeti törekvéseket, többen is a román nép kelta őseit fedezték fel. Most eljött a germánok ideje. A perben a Kapitányt éppen nem román, köztük német őseivel akarták diszkreditálni, most az idegenség erényé vált. Sima is, amikor Brassóban szervezte a puccsot, most viszont arról beszélt házigazdája lányának, hogy Codreanu „az északi faj tiszta képviselője”.⁵⁶ Egyébként Nae Ionescu, akit gyakran lecígányoztak, tréfásan lereagálta ezt a sérelmét, amikor Codreanuról – akinek fényképét állítólag magánál hordta – gyakran mondogatta: „Mivel nem román, meg lesz a morális ereje, hogy szanálja a román politikát.”⁵⁷

Antonescu viszont készült a szanálásra. November 28-án kiadott törvénydekrétumában a személy- és vagyonbiztonság elleni bűntettekre 5–20 évi kényszermunkát helyezett kilátásba, az előre megfontolt gyilkosságért pedig halált.⁵⁸ A hadtestparancsnokokkal és a vezérkari főnökkel is megvitatta a helyzetet, majd közölte, többet ne arról jelentsenek, hogy a Légió miként avatkozik be a katonai ügyekbe, hanem e törvényellenes lépések szankcionálásáról adjanak számot.⁵⁹ A minisztertanácsban – nagy kifakadása után – úgy mentek a dolgok, mintha mi sem történt volna, de elejtett egy-egy olyan megjegyzést, amely kilátásba helyezte a változást. December dereka felé óvott a bosszútól, Madgearu megölését olyan „ostobaságnak nevezte, amilyenél nagyobbat el sem tud képzelni. Ilyen tettekkel fejre áll egy politikai rendszer. Egy ilyen gyilkosság kompromittálja két évtized legionárius harcát.” És egyben – fenyegető udvariassággal – arra is utalt, hogy sokan már arról beszélnek, hogy a Vasgárdát el akarja távolítani a hatalomból. „Ha igaz lenne, amit rólam mondanak, akkor csak bátoritanom kellene önöket, mert ha így folytatják, akkor két-három hónap múlva fejre állnak.”⁶⁰ Mindenesetre Zăvoianut le akarta váltani a fővárosi rendőrparancsnokság éléről, aki, magát véltelennek vallva, nem akart távozni, de Horia Sima rávette, és helyére Radu Mironovici, Légió-alapító került.

1941 márciusában bíróság elé állították a gyilkosokat. Húsz halálos ítéletet hoztak, amelyből hetet júliusban végre is hajtottak, öt vádlottat életfogytiglani kényszermunkára ítélték, hatan 10-10 év börtönt kaptak és ötöt felmentettek. A Boeru-féle különítményből egyet felmentettek, a többi halálra ítélték, de mind idejében elmenekültek az országból.⁶¹ Groza is, aki aztán élete vége felé úgy nyilatkozott, hogy a gyilkosokat meg kellett volna büntetni.⁶²

A legionárius rendőrséget viszont feloszlatták, igaz, valójában csak a nevét változtatták meg, a Légio Rendfenntartó Szervezete (Serviciul de Ordine al Legiunii) lett belőle.⁶³ Sima december derekán parancsban közölte, hogy a hadsereg és a Légio a nemzet két élő ereje, egyik sem avatkozhat a másik ügyeibe.⁶⁴

Német üzenet

Egyelőre a bűnököt feledtette az, hogy 29-én revízió alá vették Codreanu perét, kimondták az ártatlanságát, majd mindent elhomályosított az újratemetés pompája. November 30-án a Sf. Ilie Gorgani templomban ravatalozták fel a Kapitányt, ahonnan három éve még Moța és Marin, majd Zizi Cantacuzino temetési menete indult. Most Baldur von Schirach, a Hitlerjugend vezetője és Ernst Wilhelm Bohle, német külügyi államtitkár is eljött, és elhozta azt a vörös rózsákból álló pompás koszorút, amelynek szalagján csak annyi állt: „Adolf Hitler”.⁶⁵

Érdekes, hogy mindez nem érdekelte Gala Galactiont, a tudós papot. Inkább az töltötte el rémülettel, hogy a jilavai gyilkosságokkal „megnyíltak a forradalmi pokol kapui”, és egyelőre Iorga sorsába sem tudott belenyugodni, a kiutat abban látta, ha Antonescu egy Maniu – D. Brătianu – Gh. Brătianu triumvirátusnak adná át a kormányt, vagy a német hadsereg segítségéhez folyamodna, mert a diplomatáktól semmi jó sem várható.⁶⁶ A diktátornak azonban valóban diplomatának kellett lennie, mert a koszorú mellett még elhozták Simának Hess meghívóját is, márpedig ő volt a Birodalom második embere. Aztán megjött Himmler – december 5-én kelt – levele Simának, amelyből a Parancsnok azt olvasta ki, hogy a Birodalom nem támogatja Antonescut, ha erővel lép fel a Mozgalom ellen. Viszont kemény figyelmeztetés is kiolvasható belőle, amit még az emlékiratíró Sima sem volt képes kiolvasni. Mert igaz, hogy Himmler helyeselte a jilavai gyilkosságokat: „az ilyen intézkedések igazságosak, mert soha sem kivitelezhetőek a rendes igazságszolgáltatással, amit zavarnak a paragrafusok, és mindig is a paragrafusok formalizmusától függnék”, de jelezte, hogy ilyesmit csak gyorsan és egyszer kell elkövetni, különben megbontja az államrendet, és végül szétveri az állami struktúrát. Példaként Hitlert hozta fel követendő példának, aki Hindenburg szívébe is belopta magát, mielőtt az SA-val és néhány ellenfelével leszámolt

volna. A Legionárius Mozgalom pedig nem építheti újra Romániát Antonescu nélkül, ezért a cél a Tábornok szívének a megnyerése, hogy kialakuljon az állami vezetés és a népi mozgalom egysége.⁶⁷ Egyre inkább az ellenkezője történt. Ráadásul Himmler helyeselte a legionárius rendőrség feloszlását, mert így elkerülhető a rendőrségi dualizmus, viszont az egységes rendőrségen belül legionáriusoknak kell átvenniük a vezetést, és el kell sajátítaniuk a legkomolyabb szakmai ismereteket. A vezetést igyekeztek átvenni, de a szakmai ismeretek elsajátítása elmaradt.

December elején a Vasgárda elől Magyarországra menekülő magyarok és románok arról beszéltek, hogy a Vasgárda és a hadsereg közötti konfliktus elkerülhetetlen.⁶⁸

A Tábornok és a Parancsnok hatalmi harca

A legionáriusok politikája az ellenségképpel való mozgósításban merült ki. Decemberben a szabadkőművesek ellen indítottak kampányt. A november végi gyilkosságok után ez lett a második nagy erőpróba Antonescu és a Mozgalom között. Sima embere, A. Ghica, a Siguranța főnöke azt jelentette Hessnek, hogy Antonescu és a kormány eladta magát a zsidó szabadkőműveseknek. De miután válaszként közölték vele, hogy a Tábornoknak maradnia kell, csak a kormányon lehet változtatni, a szabadkőművesek elleni fellépés ürügyén Antonescu bizalmi embereit akarták eltávolítani.⁶⁹ Ugyanakkor a Mozgalomban erős volt szabadkőműves-komplexus. Minden 35 év fölötti emberben szabadkőművest láttak.⁷⁰ Nyilván azért is, mert eddig a zsidót általában a szabadkőművessel párosították, és már a zsidók jogfosztása révén részben kiélték antiszemizmusukat.

Egyébként kellett a pozíciók, a pozíciószerezést a szabadkőműves-ellenességgel legitimálták. A Tábornok azonban állta a sarat, annál is inkább, mert a Mozgalom egyre inkább elhasználódott. Egyik hajdani legionárius szerint a Légió uralmát nem a bűnök és brutalitások miatt gyűlölték meg, hanem a túl sok vallásos ceremónia és a gazdasági visszaélések miatt.⁷¹ 15 nagy ceremóniából 6 újratemetés volt. A legionárius államot (*statul legionar*) ezért már rossz nyelvek temetkezési államnak (*stat funerar*) nevezték.⁷² Igaz, Sima vigyázott arra, hogy az új síremlékeket távol Bukaresttől emeljék, hogy a régi neveket lehetőleg elfelejtsék. A. Tellnek idős anyja az éj leple alatt ásta ki fiának maradványait Râmnicu Sărat temetőjében, hogy egy zsákban vigye át a bukaresti család sírboltba.⁷³

Simát pedig sodorták a végkifejlet felé tartó fejlemények. Híre ment például annak, hogy januárban a legionáriusok az új évet Szent Bertalan-éjszakaival köszöntik, mire a belügyminisztérium elrendelte a legionárius parancsnokoknak, a prefektusoknak és a csendőrség vezetőinek, hogy vigyázzanak a

veszélybe kerülő régi politikusok életére. A hadsereget is készenlétbe helyezték. Sima gyorsan kiadott egy rendeletet, amely szerint nincs és nem is volt ilyen veszély, a belügyi parancs érvénytelen, a prefektusok viszont vigyázzanak a provokátorokra.⁷⁴ A belügyi jelentések a legnagyobb nyugalomról számoltak be, miközben a legionárius önkényeskedések és garázdaságok izgalomban tartották a közvéleményt. Meg is mondta Antonescu a belügyminiszternek, hogy „vagy te vagy a legnagyobb hülye, akit a természet Romániában megalkotott, vagy te vagy a legálnokabb és legrosszszíszeműbb ember”.⁷⁵

A Tábornok és a Parancsnok hatalmi harca egyre inkább Hitlertől függött, akinek nem tetszett a romániai kettős hatalomból következő rivalizálás. És ha nem is akarta a náci modellt erőltetni, olyan szövetségesre volt szüksége, amelynél a belső rendnek tömegbázisa van. És bár a Führer taktikája az volt, hogy hagyta a különböző náci érdekcsoportok rivalizálását, ami azonban Romániában történt, már talán soknak tűnhetett. Baldur von Schirach, a Hitlerjugend vezetője és Ernst Bohle, a náci párt külügyeinek vezetője Simának tudtára adta pártjuk véleményét, mely szerint Antonescu nélkül gyakorlatlan a hatalmat. Himmler és Heydrich támogatták a legionárius rendőrség tevékenységét. Kurt Geißler SS-tiszt patronálta és mentegette a jilavai gyilkosságot.⁷⁶

December derekán Ribbentrop, a Légiót ferde szemmel néző régi vágású német követ, Fabricius helyett Hitlerhez és a náci párthoz egyaránt közel álló Manfred von Killinger küldését helyezte kilátásba. Antonescu is kurzusváltástól tartott, mérgében Sturdza külügyminisztert leszidta és leváltotta.⁷⁷ Ez nem is nagyon volt alkalmas, jó származása ellenére kissé neveletlen módon a társaságban ötpercenként előkapta a fésűjét és – pestiesen szólva – gyűrűlő tollát igazgatta.⁷⁸ Antonescu januárban pedig újra a Führer elé akart járulni, hogy tisztázza az egyre zavarosabbnak tűnő helyzetet. Fabricius egyenesen Antonescu kérésére javasolta Hitlernek Sima meghívását. Január 13-án jött is értük a német külön repülőgép. Sima azonban vonakodott és mérlegelt. Mivel akkortájt kellett volna Hess meghívásának eleget tennie, rosszat sejtett. Annál is inkább, mert Fabricius éppen az őt nem szívlelő külügyminiszteren, Mihai Antonescun keresztül tolmácsolta a Führer meghívását. Sima attól tartott, hogy a tárgyalásokon háttérbe szorítják, hiszen a novemberi látogatás alkalmával Sturdza külügyminiszter nem vehetett részt Hitler és Antonescu megbeszélésén. Olyasmit is mondott éppen Fabriciusnak, hogy nincs felkészülve a Führerrel való találkozásra.⁷⁹ Több sürgönyt is váltott Antonescual, és miután Sima ötölt-hatolt, végül a probléma tisztázását ígérte másnapra, Antonescu csak annyit üzent utolsó sürgönyében: „Köszönöm! Jó éjszakát!”⁸⁰ Ebből – a vég kezdetét nyugtázó búcsúból – Sima megérthette volna, hogy baj lesz, ha nem megy. Maradt. Hitler megneheztelt. Sima is, a meghívás módja miatt.⁸¹ Feltehetően nem akarta magát kitenni annak, hogy Hitlertől parancsot kapjon: adja át a Légió vezetését Antonescunak,⁸² amikor még az együtt-

működésre való felszólítás sem tetszett volna neki.⁸³ Inkább az Antonescuval való leszámolásra készülődött, abban bízva, hogy Hitlernél majd Himmler és Hess kimossák; és végül is a tények lesznek a legsúlyosabb érvek. De azért még a biztonság kedvéért Hitlernél is bevádolta Antonescut franciabarátsága miatt. Csakhogy ezzel kétségbe vonta a német biztonsági szervek megbízhatóságát, így aztán ezt a mozzanatot is kifejejtette emlékirataiból.⁸⁴ Azt is, hogy 1940 decemberében három legionárius különítmény szerveződött Ion Antonescu megölésére, és ha igaz, Sima egyben olyan államcsínyre készült, amelynek során még 15 tábornokot és 25 politikust is meggyilkolnak.⁸⁵

Antonescu, az államvezető megírta Hitlernek, hogy át kell szerveznie a Légiót, a korábban legyilkolt elitet pótolnia kell, és ennek feltételeként teljes hatalmat biztosít magának a kormányban, ahogy Codreanu is tette volna.⁸⁶ Aztán amikor találkozott a Führerrel, szerényen hangsúlyozta, hogy nem diplomata,⁸⁷ aztán diplomatikusan eláztatta Simát, és bejelentette a leszámolást a legionárius vezetéssel. Persze nem így egyenesen, hanem óvatosan, de határozottan körbejárva a kérdést. A legionáriusok „elzárkóztak az ország elitjétől, helyette a nép alsóbbrendű elemeit vették fel maguk közé,” akikkel a kommunisták is beférköztek a mozgalomba, amelynek másik hibája, hogy „forradalmi eszméjét” egyszerre akarta megvalósítani, és nem fokozatosan, mint a német nemzetiszocialista párt. Ezért a közvélemény elfordult a Vasgárdától, amit neki újjá kell szerveznie azokkal, akik látják, hogy most téves úton járnak. Antonescu tudva, hogy a nácik háta mögött heccelik Simáékat, hangsúlyozta a nemzetiszocialista párt és a Légió kapcsolatainak szükségességét, de főleg azt, hogy a kapcsolattartás csak rajta keresztül történhet. Hitler sem adta alább a ravaszkodásban: „Német részről megkísérelték megértetni velük [a legionáriusokkal], mennyire fontos az abszolút lojális együttműködés az államvezetéssel.” A Vasgárda nélkülözhetetlenségét azzal a kijelentéssel is érzékeltette, hogy „minden rendszernek szükséges a népben gyökereznie”, a kormány és a Légió szétválasztásának Antonescu által hangsúlyozott programjával szemben a szintézis szükségességét hangoztatta, de azt is, hogy döntő: *a személyiség ereje*. És nemcsak elfogadta Antonescutól, hogy „ő az egyetlen személyiség, aki minden helyzeten úrrá lehet”, hanem még meg is kérdezte, hogy Simának mi a foglalkozása, amire a válasz: 35 esztendő középiskolai tanár. Mindketten értettek a szóból. A tanár úr nem lehet erő olyan tábornokkal szemben, aki harminc hadosztályt ígért a *közös ügyért* folytatandó harcban. Ezek után a Führer elfogadta, hogy Antonescu átvegye a Vasgárda vezetését, „ha ezzel az óhajjal a Vasgárda soraiból fordulnának magához Antonescuhoz”.⁸⁸

Az államvezető nem várta meg a felkérést a táncrea. Január 15-én levélben figyelmeztette Simát, hogy a belső rendetlenség az országot sebezhetővé teszi, amint ezt Hitler is hangsúlyozta, külön jelezve, hogy Romániára valósággal lesnek a szomszédai. Elég „a legionárius brigantiságból”. A legionáriusok

az eddigi úton nélküle menjenek, az ő célja az ország megmentése.⁸⁹ Ez már-már hadüzenetnek is beillett.

A legionárius válasz sem maradt el. Január 17-én Petrașcu, a fészekfőnököknek bejelentette a szembenállást Antonescuval, és jelezte, „a fiatal hadsereg velünk van, elbarikádozzuk magunkat az intézményekben és az ablakokból lövünk”,⁹⁰ hiszen 21 ezer lőfegyverük van.⁹¹ Ebből a haditervből is láthatta a Tábornok, a Légió nem képes támadásra. Ő támadott, egy tollvonással megszüntette a romanizációs kommisszárkodást, és ez ezer állást jelentett. Egy kommisszár havonta 50 ezer lejes fizetést húzott,⁹² mint egy tábornok. Miután január 19-én egy görög – feltehetően angol ügynök – lelőtt a nyílt utcán egy német tisztet, az államvezető Constantin Petrovicescut leváltotta. 20-án Sima Medreával gyorsan felkereste a német katonai misszió vezetőjét, a Vasgárda és a német hadsereg együttműködésének szükségességéről beszélt neki, anélkül, hogy a belügyminiszter leváltását említette volna,⁹³ de a régi vágású porosz katona elhárító magatartásából megértette, hogy nem szövetkezhetnek Antonescu ellen.⁹⁴ Látnia kellett, hogy német katonai támogatásra nem számíthat, de nem látta. Ezért olyan tüntetést tervezett, amelyen Antonescut éltetik, de jobb kezét, Rioșeanu államtitkárt megbélyegzik.⁹⁵ Csakhogy a szenvedélyek elszabadultak. Katalizátorként a szabadkőművesek, a zsidók és az elzsidósodottak elleni szólamokat vették elő. Az Antonescu-kormány letételét követelték, Horia Simát és Petrovicescut éltették, és *autentikus* román kormányt követeltek. Másnap reggel Antonescu válaszként leváltotta a megyék élén álló prefektusokat és a megyei rendőrkapitányokat. Alexandru Ghicát eltávolította a Siguranța, Radu Mironovici-ot pedig a rendőrség éléről. Mindenüvé katonákat ültetett. És tette ezt úgy, hogy a megyei vezetőket előtte Bukarestbe rendelte – értekezletre, és itt értesülhettek arról, hogy mi történt velük. A legionáriusok ellen is álltak. Bevették magukat a rendőrség és a belügyminisztérium épületébe. Kitört a polgárháború, amit Antonescu legionárius felkelésnek nevezett és olykor legionárius puccsnak, a legionáriusok pedig Antonescu-féle puccsnak. Ez utóbbiban később egyet is értettek, a február 28-i minisztertanácsban Antonescu is puccsnak minősítette azt, amit tett.⁹⁶

21-én este színre léptek a rektorok, Eugen Chirnoagă, a vegyész és Panaitescu, a történész, és felszólították a Tábornokot, azonnal vonja vissza a katonaságot, a kormányt pedig immár legionáriusokból állítsa össze. Az államvezető úgy hajlott a kompromisszumra, hogy az ő akarata érvényesüljön, mert hajlandónak nyilatkozott csapatai visszavonására, ha a legionáriusok is azt teszik, és jelezte, várja Simát, hogy legionárius kormányt alakítsanak „okos és megbízható emberekből”. A Parancsnok sem adta alább, egyik emberével megküldte az új kormány névsorát, amelyben ott szerepeltek az imént és korábban elbocsátott miniszterek, ráadásul magát akarta megtenni a minisztertanács elnökének, és így Antonescu már csak szimbolikus figura le-

hetett volna.⁹⁷ Úgy tűnt, Sima győzött. Bukaresti német ösztönzésre Antonescu további tárgyalásokra is hajlandónak mutatkozott. Csakhogy este a német katonai misszió megkapta a parancsot, ne avatkozzon be a viszályba, de ha Antonescu kéri, őt támogassák.⁹⁸ Az angolok sem maradhattak ki. Érdekük volt a káosz. Churchill és Eden megmondták az illetékeseknek, nem számít a pénz, csak minden lehetséges eszközzel fokozzák a káoszt.⁹⁹

Antonescu kivárt, nem akart rögtön támadási parancsot adni, mondván, hogy nem képes megölni ezeket a fiatalokat. Mire egyik ezredese –1974-ben írt emlékei szerint – felhívta a figyelmét, hogy ma csak három ember hal meg, holnap tíz, és az ország lángokban áll, mire a Vezető kiadta a tűzparancsot.¹⁰⁰

Pogrom – Hitlerre várva

Közben más is történt. Antonescu, bár maga mögött érezhette Hitlert, mégsem tudhatta pontosan, mit akar a Führer. Izgult és várt. Sőt, fenyegetőzött. Úgy nyilatkozott Fabriciusnak, ha nem bírja Hitler teljes bizalmát, visszavonul. Ettől félt a német birodalmi vezetés, hiszen utána csak káosz jöhetett. A német követnek utólag felrótták, hogy nem közvetített Antonescu és Sima között.¹⁰¹ Nem is akart, Simát a német katonák és diplomaták gyenge alaknak, perfidnek tartották.¹⁰² Himmler is hiába fejtegette neki a német példát, amelyből Sima megtudhatta volna, hogy a rend emberei felszámolják a mozgalmárokat. Hitler is azt tette, amikor a katonasággal, a Wehrmachttal szövetkezett a maga balosai ellen. Így csak önmagához következetesen járt el, amikor a Tábarnokot nemcsak biztatta, hanem mellé is állt. 22-én Ribbentrop tolmácsolta a legmagasabb akaratot: a Führer teljességgel megbízik Antonescuban, teljes sikert kíván neki, és úgy járjon el, ahogy ő Röhmnel, távolítsa el a vezetőket, de tartsa meg a Vasgárdát és álljon annak az élére. A német katonai misszió vezetője sohasem látta olyan letörtnek Antonescut, mint amikor a hitleri állásfoglalást várta, de mihelyt megkapta, valóssággal kicserélődött.¹⁰³ A német külügyminiszter a telefonbeszélgetés után megírta ajánlásait is Antonescunak: ha már vér folyt, akkor nincs helye félintézkedéseknek; Antonescu a legionáriusokat nyilvánítsa lázadóknak és ne tárgyaljon velük; nevezze ki magát a Légión vezetőjének. Ribbentrop még a Tábarnok kiáltványtervezetét is megírta, eszerint Codreanu halála óta a Légiónak nem volt méltó vezetője, a mozgalmat sokan csak önző érdekeik érvényesítésére használták, de az igazi legionáriusokat felszólítja az együttműködésre. Végző: a marxistákat lelőni. Az idealisták számára a lehetőség: németországi száműzetés, ha távol tartják magukat a politikai tevékenységtől, ha nem, kiadják őket. A tervezetet csak 23-án éjjel adták fel,¹⁰⁴ mire megérkezett, már tárgytalan lett, eltekintve a legionáriusok kimenekítésétől. És bár a különböző jelentések zavarosban halászó kommunistákról szólnak,

tételesen egyet sem sikerült elkapni, bár az kétségtelen, hogy a szélsőjobb és a szélsőbal ugyanabból a közegből merített.

Közben Radu Gyr a Nemzeti Színház erkélyéről a telefonközpont megrohamozására szólított fel, hangsúlyozva, hogy a hadsereg nem lő.¹⁰⁵ De lőtt, és a Bukarestet körülvevő egységek is akkor már megindultak a végső támadásra. Most Mihai Antonescu esett kétségbe, hogy a prefektusok leváltásának javaslatával ő robbantotta ki a konfliktust.¹⁰⁶ De hamar megnyugodhatott. 23-án éjszaka Neubacher felkereste Simát és embereit, és felszólította az Antonescuval való megbékélésre. Sima ekkor már tudta, hogy Hitler Antonescu mellé állt. Rögtön parancsot adott a fegyverletételre,¹⁰⁷ és aki tudott, menekült a vezetők közül. De azért még több mint száz zsidót megöltek, és a tetemeiket a bukaresti vágóhídon horgokra akasztották, és ráírták: kóser hús. Az erről készített fényképek bejárták a világot. Ma is folyik a pletyka-vita, hogy ki rendezte meg ezt a finálét: angol vagy szovjet ügynökök, a Cristescu-féle kémelhárítás emberei, a szabadkőművesek, netán maguk a zsidók, sőt esetleg egy német–magyar kémcsoport, hogy Romániát mint zsidógyilkos államot kompromittálják.¹⁰⁸ A pogromnak mintegy 120 áldozata volt, és emellett 15 zsidót öltek meg a nemzeti-legionárius rendszerben.¹⁰⁹ Többre már nem volt idő, bizonyos néphiedelmek és belőlük fakadó reflexek is segítettek. Az egyik zsinagógában a legionáriusok megkínózták az ott imádkozó fiatalokat, majd egyiküket arra kényszerítették, hogy fújja meg a sófárt. Meg is történt, mire a sófár hangjától úgy megijedtek a harcosok, hogy inkább elmenekültek. Az egyik rabbinak két fiát apjuk szeme láttára lőtték le, de miután az apát három lövés után sem találták el, babonából megkímélték.¹¹⁰

Viorel Trifa, a majdani amerikai püspök, aki akkor a diákszervezet élén lelkesen követelt legionárius kormányt, nyújtja talán a leghitelesebb magyarázatot a pogromra. Ennek ötlete az egyik legionárius székházban született, amikor „valaki felvetette a zsidó negyedek megtámadását azért, hogy megbüntessék azokat a zsidókat, akik Antonescunál intrikáltak a legionáriusok ellen, és azért, hogy elvegyék a kedvüket az ünnepléstől akkor, ha vereséget szenvednek a legionáriusok, ahogy ez a Goga-kormány bukásakor és Codreanu meggyilkolásakor történt”. Egyébként Iaşinschi – a zsidóüldöző törvénykezés intézője – és Dumitru Groza megpróbálták ennek elejét venni, de hiába, mert túl sokan voltak a csavargók. Trifa arról is tud, hogy Groza felhívta telefonon Antonescut, katonaságot kért, de azt a választ kapta, hogy nincs rendelkezésre álló katonaság.¹¹¹ Már majdnem minden hihető, de az ellenkezője is – egy bizonyos fokig.

A hiteltelenségben Sima a leghitelesebb tanú. Ami őt magát illeti, alig tud valamit, csak azt, hogy parancsnokságának utolsó tetteként felkérte Trifát, rendezzen tüntetést Petrovicescu leváltása miatt, aztán minden kiszabadult az ellenőrzése alól, január 21–23-án „házzal házra, családról családra” bujdosott. Ő maga nem adott parancsot senkinek, viszont, ami lelkesíthette a

legionáriusokat, az lehetett, hogy tudták, nem fogták el. Neki pedig nem jött, hogy elhiggye az első híreket: „Honnan támadt elő az a számtalan sok hős, hogy szembeszálljon az Állam katonai erejével? Ki az igazi szervezője ennek a Románia történetében páratlan ellenállásnak?” – kérdi emlékirataiban. A válasz: „Senki más, mint maga a nép.” Hiszen: „Románok százezrei, milliói keltek fel a Nemzeti-legionárius Állam alkotmányos berendezkedésének védelmében.” Neoromantikába illő értékelés, a kérdés: hogyan tudott Antonescu milliókat napok alatt lecsendesíteni, miközben – szerinte – 800 áldozatot ejtettek, és a többség nem is volt legionárius. És ezért a 800 áldozatért „a nemzeti és nemzetközi zsidó körök [...] egyetlen könnycseppet sem ejtenek”, amíg a 123 megölt zsidóért „máig lamentálnak”. Az *objektív ítélethez* tudni kell: ezek a zsidók akkor estek áldozatul, amikor a hatósági épületeket elbarikádozták, így a főváros védelem nélkül maradt; a felelőtlen elemek minden forradalomban el-elszabadulnak; Antonescu a főfelelős, mert ő szervezte meg a puccsot, felelős a zsidó vezetés is, mert Antonescuvál intrikált, tehát maga is hadat viselt; a hadviselőt veszteségek érik, a román veszteségek nagyobbak...¹¹²

A hadsereg a fővárosban és az egész országban 21 embert veszített, és 53 fő sebesült meg. A lázadók és a polgári lakosság veszteségei a fővárosban 236 halott (ebből 118 zsidó), 254 sebesült, vidéken: 117 halott és 73 sebesült. A fővárosban – eltekintve a zsidók legyilkolásától – a legtöbben a minisztertanács és a telefonpalota épületének ostromában veszítették életüket.¹¹³

Antonescu is értékelte a helyzetet. Elmondta a minisztertanácsban, hogy már 1933-ban elmondta: „Bukarest vulkánon áll”. Majd egymillió lakosból 200 ezer idegen, ebből 40 ezer magyar, és így „a második magyar város vagyunk a világon”, 130 ezer zsidó, aztán örmény, görög. Nem minden zsidó veszélyes, de közülük 30-40 ezer már igen, veszélyesek, „bizonyíték az, ami a lázadás alatt történt, amikor sok zsidó csatlakozott az utcai pusztító elemekhez”. Ennek oka csak az lehet, hogy valaki a háttérből mozgatta őket: a kommunisták.¹¹⁴

Ennek volt is némi alapja – de milyen? Sebastian január 24-én elmeséli, hogy azon ház előtt, ahol lelőttek egy katonát, egyre többen verődtek össze, és megbeszélték, mi történt. Volt, aki látta, hogy a ház tetejéről egy zsidó lány lőtt revolverrel. Mások azt látták, hogy a negyedik emeletről lőtt. Ez már valószínűbben hangozhatott, mert kilencemeletes ház tetejéről revolverrel találni, mesterlövészt felülmúló teljesítmény. Valaki javasolta, hogy kutassák át a házat. „Íme így kezdődik egy pogrom” – vonta le a tanulságot a naplóról. Igaz, ez a pogrom elmaradt, miután Sebastian február elejére összegyűjtötte a híreket, úgy vélte: „Dubnownál [a tízkötetes zsidók történetében] sem találok kegyetlenebb tetteket.”¹¹⁵ Dorian szerint a bukaresti bandák szadizmusa és őrzöngése még a cári oroszországi pogromok elkövetőieéhez sem hasonlítható. Fatalizmusát fekete humorral ötvözte, amikor feljegyezte magának: „Ilyenek

a zsidók, miután legyilkolják őket, áldozatnak tüntetik fel magukat.” Majd feljegyezte szóváltását a megtámadott zsidó negyed egyik lakójával: „Hogy vagy? Hogy úszad meg?” A válasz: „Hála Istennek, a szomszédhoz mentek.”¹¹⁶

Érdekes, hogy az emlékezők közül éppen Serge Moscovici-ban, aki zsidósága miatt szenvedhetett a legionáriusoktól aztán az államvezetőtől, támadt fel a legtöbb részvét a legionáriusok iránt. Antonescut valósággal ördögként jelenítette meg: „Cspadát állított nekik, hagyván, hadd ragadja őket magával a fanatizmus és a gyilkos erőszak. Sőt, hogy ez még inkább így legyen, megengedte nekik, hadd részegüljenek meg a hatalomtól és hadd tomboljanak ellenünk, hadd szórakozzanak, miközben a németekkel egyetértésben készültek a megfojtásukra. A Tábornok csapatai árulóként vérengző szövetségeseiket sunyi nyugalommal vették körül, mielőtt könyörtelenül lőttek volna. Ez a rövid eposz, a román nácik hatyúdála, akik hosszú ideig igyekeztek megnyerni a tömegek kegyét, elszigetelt fejlemény maradt. A legionáriusok azt hitték, nem kell félniük, mindent megengedhetnek maguknak. A pogrom volt az utolsó »hőstettük«, mielőtt eltűntek volna a román börtönökben és a német koncentrációs táborokban.”¹¹⁷

A román nem zsidó tanúk sokkal szenvedélyesebben vallottak, halmozták a jelzőket. Sajnos Camil Petrescu, a kor egyik legnevesebb román írója, nem vezetett naplót, viszont amilyen lelkesen dicsőítette korábban a Légiót, olyan lelkesen magasztalta most Antonescut.¹¹⁸ Liviu Rebreanu, aki még abban bízott, hogy a Legionárius Románia tartós lesz, mert végül is a Vaszgárda „az első nagylelkű és hősi román mozgalom” – október elején, miután a budapesti rádióból értesült a jilvai gyilkosságokról, már keserűen jegyezte fel, hogy a legionáriusok ugyanazt az aljasságot követték el, mint üldözőik, akik megérdemelték sorsukat, de a bírósági ítélet nélküli gyilkosság elveszi Románia becsületét. Iorga meggyilkolása után végképp megundorodott a legionárius rendszertől. A lázadás láttán borzalommal töltötték el a Lombroso-típusok. A január 23-ára virradó éjszaka még lehetetlennek tűnt, hogy Antonescu fel tudjon számolni egy ilyen „majdnem szabadkőműves mintára szervezett földalatti mozgalom”. Aztán fél nap múlva belátta: „Nem vettem figyelembe, hogy erre a harcra elrettentően rossz kormányzás után került sor, melynek folyamán minden társadalmi kategóriát megsértettek az egyszerű munkásoktól a kereskedőig, mestereberekig, hivatalnokokig, tanárokig és értelmiségiekig. [...] Minden tettük olcsó demagógia. A romanizálásnak és a szegények megsegítésének örve alatt végtelen sok disznóságot követtek el. Azt hittem, becsületesek, korrektek és egyenesek. Fokozatosan kiderült, hogy rosszabbak, mint mindazok, akik előttük voltak.” Most már „Antonescu tűnik a Gondviselés emberének” – annál is inkább, mert Rebreanu már lelkes németbarát lett.¹¹⁹

A bibliafordító pap, Gala Galaction így fakadt ki: „A legionárius mozgalom, ez a feltartóztatott és szégyenletes mozzanat, a frázisokon, a pszeu-

dokeresztény magatartáson és a szentek zászlóin túlmenően az állam gyepelőit akarta kézbe venni, hogy a feltört kezűeknek, a hős apacsoknak, a szenvedélyes ribancoknak és az oly sok kolostori és bojári szolgáló leszármazottainak, akik ma a legionárius Románia prófétái, központi fűtéses házakat – szőnyegekkel és díványokkal – szerezzen”. Galaction még azon is eltűnődött, hogy talán még a német hadsereg ittléte is az isteni gondviselés eszköze. Aztán február 1-jén, miután beleolvastott az újságokba, tovább mélyzött a *forradalmi robbanás* jellegén és okain, azon, hogy mit is akartak ezek „az apostoli köntösbe öltözött vulgáris akarnokok?” A hatalomvágyban és az ellenséggel való leszámolás indulatában nem talált kielégítő magyarázatot Galaction. „Ez mind együtt nem magyarázza a borzalmakat, a szadista kínzásokat, a fosztogatásokat és az abszurd rombolást. Fel kell tárnunk a tettesek lelki barlangjaiban az örület fantomját, az ósállatot, a minapi szolgák bosszúvágyát vagy a forradalmi kommunista frenezist.” Az egész népre szégyent hoztak. „Mit mondjunk, mit tiltakozzunk a magyar barbárságok vagy a bolsevik kegyetlenkedések ellen, amikor mi mindet felülmúltuk vadállatiságunk, őrjöngésünk bizonyítékaival!”¹²⁰

A parasztpárti Hudiță már január 20-án Antonescu győzelmét kívánta. Négy nap múlva pedig kellő csodálattal jegyezte le Maniu értékelését Antonescuról: „Ez az ember öt hónapja hibát hibára halmoz, kül- és belpolitikában egyaránt, teljes csőd. [...] Más az ő helyében kezdettől fogva megértette volna, hogy a legionárius Mozgalom, a maga ötödik hadosztály minőségében, azzal végzi, hogy a teljes hatalmat követeli, és teszi ezt berlini patrónusainak kérésére, akiknek az az érdeke, hogy Bukarestben nekik engedelmeskedő rendszer álljon fel.” És ezek után Maniu úgy vélte, hogy Antonescu kénytelen lesz lemondani, a királyra bízva a nemzeti kormány megalakítását. Aztán egy nap múlva a parasztpárti vezér némileg módosított a véleményén: Hitler látni akarta, hogy ki az erősebb, Antonescu vagy Sima.¹²¹ Maniu próféciaja csak megerősíti: senki sem próféta a hazájában, és a felszínre került alvilágban sem ismerte ki magát. Nemsokára azonban már arról szólt a titkosrendőrségi jelentés, hogy Maniu éppen Antonescu támogatásának szükségességéről beszélt,¹²² ugyanakkor nem szűnt meg az államvezetőhöz intézett leveleiben kritizálni a rendszert.

Német reakció a lázadás után

Hitler és Mussolini egyszerre volt mozgalmi ember és államvezető diktátor. Sima csak az előző. Még amikor a Gigurtu-kormányban bukkant fel, megkérte Antonescut, hogy mondja meg neki egyenesen, úgy néz-e ki, mint egy miniszter.¹²³ Aztán belejött. Alternatívája: Antonescu kiszolgálása a mozgalom megfegyvelzése érdekében, vagy Antonescu megbuktatása. Az első le-

hetőséghez hiányzott a belső indíttatás, a másikkhoz az erő. A Tábornok nem avatta be az államügyekbe, kész tények elé állította.

A lázadás után Antonescu számára a Vasgárda rendőri kérdéssé egyszerűsödött, ugyanakkor a Légión „egészséges elemeit” kímélte. Időnként híre ment annak, hogy megpróbálja újjászervezni a Légión, de lehet, hogy csak látszattappogatózásokról volt szó. Hitler ugyanis azt a tanácsot adta, hogy rendszerét népi bázisra alapozza. Ennek a követelménynek az államvezető eleget tett akkor, amikor március elején népszavazást rendezett, amelyen a nép arról döntött, hogy elfogadja-e vagy sem az új rendszert. Természetesen igennel válaszolt majdnem mindenki, a majdnem hárommillió szavazóból alig 3000 mondott nemet. Az eredmény Hitlernek is szólt és a Vasgárdának is. A *felkelés* után a népi bázist jobban biztosította a Vasgárda üldözése, mintsem annak pártolása. A kormányt úgy állította össze, hogy meghívta azokat, akiket kiszemelt, egy kivétellel katonákat, letétette velük a hűségesküt, aztán közölték velük, hogy kinek melyik tárcá jutott, legalábbis erre emlékezett Crainic, aki propagandaminiszter lett, mert erre a posztra nem találtak alkalmas katonatisztet.¹²⁴

A náci pártapparátus számára a Vasgárda pártolása erkölcsi, világnézeti kérdés volt. Elvtársaikat nem hagyhatták cserben. A náci nagypolitikának pedig jól jött a legionárius kártya, Antonescut sakkban lehetett vele tartani. Az új nagykövet, Killinger egyenesen megmondta az államvezetőnek: „Az a mandátumom, hogy kibékítsem Önt a Légiónnal.”¹²⁵ A legionáriusok egyenesen abban sántikáltak, hogy Antonescut eltávolítsák, és a német követet teszik meg „virtuális államvezetőnek”.¹²⁶ Killinger viszont szívvel és lélekkel Antonescu mellé állt, igaz, mandátumának nem tudott eleget tenni, mert az államvezető is gondoskodott arról, hogy ne sok maradjon a Légiónból. Amnesztiát ígért azoknak, akik megadják magukat, de nem bocsátott meg a lázadóknak. Amikor Neubacher közvetíteni akart, közölte, hogy a Légión vezetését felakasztja. „Ez lehetetlen” – mondta (emlékezései szerint) a német gazdasági megbízott. „Lehetetlen? Természetesen megteszem! Bűnözők, mind lógni fognak” – közölte az államvezető. „Ismétlem, hogy ezt nem lehet, a becsületelem forog kockán mint közvetítőnek!” – erősködött Neubacher. Mire Antonescu: „Bűnözőket akar védelmezni?” A válasz: „Nem az én dolgom, hogy ezt jogi szempontból megítéljem; én eltávolítottam ezeket az embereket a barikádokról, és tettem ezt magánszemélyként, minden parancs nélkül. Ha tudtam volna, hogy fel akarja őket akasztatni, természetesen nem tettem volna. Méltóságomon aluli, hogy az akasztók szállítója legyek.”¹²⁷ Ugyanakkor Neubacher nem tagadta, hogy ő maga is a Légión – amely Antonescun kívül „Romániában egyetlen barátunk” – még éretlennek tartja a kormányzásra. Kifejtette, hogy a vérkeveredés miatt az ország heterogén, hiszen itt a „születésétől korrupt levantinus együtt él a macedón és erdélyi hegyvidéki típusú hősies forradalmárral, aki nyugati nevelésben részesült, és együtt él a moldvai keleti szlávval”.¹²⁸

Killinger nem sokat teoretizált, Fabriciusnak felróta, hogy a különböző német szervezetekhez tartozó tiszteket nem szorította engedelmességre, a legionáriusokkal sem közölte egyértelműen, hogy Hitler számára Antonescu képviseli Romániát. Így sok német tiszt a felkelés *morális társszerzőjé*ként tevékenykedett.¹²⁹ És aztán ki is vizsgálta, hogy a náci titkosszolgálat és az SS részéről ki milyen szerepet játszott a januári felkelésben, és felelősségre is vonta őket. Bollschwing, titkosszolgálati vezető könnyes szemmel vette tudomásul a fejleményt, de azt nem árulta el, hogy Simát hol rejtegeti.¹³⁰ Ezt és vele sok legionáriust sikerült kicsempészni, de Antonescu kérésére a náci államvezetés véget vetett a náci párt további romániai tevékenységének. Hess ugyan szolidaritásáról biztosította a nála megjelent legionáriusokat, de ez keserű vigasz lehetett az egyébként általa is jól jellemzett helyzetben: a román és német katonai erők szövetséget kötöttek, és most a katonaké a főszerep, de majd a béke nyomában jönnek a politikusok...¹³¹ Egyelőre Bollschwingot romániai szereplése miatt internálták. Hitler pedig dühében olyasmit mondott az SS-ről, hogy kifüstöli a *fekete pestist*. Ribbentropp pedig élvezhette, hogy sikerült némi borsot törni Himmler orra alá.¹³²

Román lelkiismeret-vizsgálat

Romániában pedig eljött a keserű lelkiismeret-vizsgálat ideje. Nem véletlen, hogy erről a magyar sajtóban a Bethlen István-féle antifasizmust képviselő *Magyar Nemzet* értékelt és tudósított a legszakszerűbben,¹³³ és pedig néhány évvel korábban még a *Brassói Lapok*nál is dolgozó Arató András. Cikkei mintegy összefoglalják azt, ami korábban Romániában történt, miközben mély empátiával firtatja a szereplők történelmi felelősségét. Tárgyilagosan jelenítette meg Antonescu dilemmáját: „Az egyik oldalon ott állt tehát az államvezető, aki a politikai realitásokhoz akarta igazítani működését, okos kompromisszumot keresett a legionárius hagyományok és a jelen valóságai között, a másik táborban pedig a gárdisták sorakoztak, akiket jóindulattal »ortodox legionáriusoknak« nevezhetünk, de akik Antonescu szerint csak erőszakos és koncéhes haszonlesők voltak.”¹³⁴

Arató a januári puccsot is meggyőzően, hosszabb távú folyamatok eredményeként jelenítette meg: „A mostani események megértése szempontjából számunkra csak a román történelem utolsó hét esztendeje fontos, mert ekkor következik be az, hogy az európai változásokkal párhuzamosan a belső román erők is szembekerülnek egymással. 1937 novemberében félő, hogy Romániában kirobban a polgárháború, s ekkor a Vaszgárda és a polgári pártok között olyan mélynek tűnt a szakadék, hogy azt csak forradalom útján lehetett áthidalni. Maniu és Zelea Codreanu összefogása azonban minden számítást halomra dönt, s amikor Károly ügyesen csapdába ejti a politikai

pártokat és nyakukba ülteti a diktatúrát, mindenki kénytelen elismerni, hogy a király jól játszott.” 1938 februárjában még ki lehetett volna robbantani a polgárháborút, de Codreanu átengedte a terepet a királynak, és *oktalan bolondnak* neveztek volna bárkit, aki *a forradalmat* 1941 januárjára tette volna. Ez viszont *időszerűtlen forradalom*. Így: „Antonescu most nem tett mást, mint kikerekítette, befejezte Károly tevékenységét, s végeredményben a király elűzésével kilendülő ingát ugyanarra a pontra kellett visszahozni, melyen a kilengés pillanatában állt. Éppen ebben rejlik a román nemzet általános és Antonescu személyes drámája, amit az államvezető patetikus hangú kiáltványaiából olyan jól kiolvashatunk. A történelemben alig akad politikus, aki drámaibb válságok malomkövei közé szorult volna, mint ez a román tábornok, akinek abban a pillanatban kellett elvbarátai ellen fegyvert ragadnia, amikor országa helyzetét a legkonszolidáltabbnak hitte. A tragédia, mint mondtuk, abban rejlik, hogy Antonescu kénytelen volt ugyanazokhoz az eszközökhöz folyamodni, mint Károly király”. A kérdés: „Vajon a mostani polgárháborút nem éppen az okozta, hogy a mozgalom vezetői eltűntek a porondról, s helyükbe kiskaliberű, harmad- és negyedrangú emberek kerültek? Hiszen Horia Simánál jelentéktelenebb, nívótlanabb és szürkébb »politikust« nem igen termelt ki a román politikai élet”. Argetoianu, a legcínikusabb román politikus mondanása: „a mamaliga [puliszka] nem robban”, pedig ami történt, éppen a mamaliga robbanása.¹³⁵

Antonescu *tragédiáját* azzal érzékeltette, hogy a tábornok Antonescu 1938. november 27-i beadványában szóvá tette: a kisinyovi politikai foglyok betonon alszanak, egy csendőrkutya eltartására napi 8 lej jut, egy fogolyra pedig csak 4 lej 80 bani, ezért teret hódít közöttük tuberkulózis. Most pedig két év elteltével éppen ezen kiszabadult foglyok ellen lépett fel. 1938 februárjában tárgyalt Codreanuval, aki Antonescut nagy hazafinak nevezte, Codreanu perében pedig a Tábornok hangsúlyozta, hogy a vádlott nem akart felkelést. Crainicnak, Antonescu propagandaminiszterének hosszasan bemutatott pálfordulásai viszont még élesebben felvetik a felelősség kérdését: „És éppen itt van a román szellemi emberek és politikusok nagy felelőssége, s itt rejlik az a nemzetek feletti tanulság, melyet a román eseményekből mindenkinek le kell vonnia. Nem lehet büntetlenül izgatni, a szavak és a gondolatok lehullanak, feltámadnak és aztán később egészen váratlan formában visszaütnek.” Crainic – tudjuk – mindig a talpára esett. Igazában mindig jól jött ki. Stelian Popescu lapjának, az *Universul*nak viszont januárban a gárdisták összetörték a nyomdáját. Popescu siránkozik, miközben ő „a legbűnösebb a román lélek rossz szellemének felidézésében”.¹³⁶ Így: „A polgárháború legfőbb oka: húszéves lélekmérgezés”. Arató egyetértéssel idézte A. Philippide 1937-es cikkét, amelynek címe jól kifejezi lényegét: „A miszticizmus – a román lélektől idegen besugárzás”. Eszerint: „A román embernek nincsenek metafizikai hajlamai, beszédében mértéktelen, de cselekedeteiben meggon-

dolt, inkább hajlamos a vallás egyszerű gyakorlására, semmint a túlzásokra, a megváltás kérdésében közönyös, de vallásgyakorlása tekintetében hagyományyszerető, ellensége minden szórszálhasogatásnak, néha indulatos, de sohasem fanatikus. Végeredményben tehát a román nem misztikus lélek, és Romániában el sem lehet képzelni egy vallásháborút.” Tehát: „A nép lelke nem kívánja [a miszticizmust], s ez arra sem alkalmas, hogy az erkölcsi új-jászületés folyamatát elősegítse.” Csakhogy akkor mi lehet az oka a legionárius mozgalomnak, annak, hogy kialakult a „beteg és szenvedélyes légkör”, amelynek jeleként arról énekeltek, hogy „minden menyegző között legszebb menyegző a halál”? A magyarázatot először az egyetemi életben keresték. „Az egyik legismertebb román jobboldali gondolkodó szerint a román ifjúság tragédiája abból indult, hogy a faluról feljövő ifjak az egyetemeken nem szellemi irányítókat, csak egyszerű előadókat találtak, s miután egyetlen tanárukat sem tudták felmagasztosítani és követni, félelmetesen magukra maradtak. Diákok és tanárok között fagyosan hűvös volt a viszony, s kapcsolatuk kizárólag a vizsgákra szorítkozott.” A román egyetem a Sorbonne racionális szellemét sugározta, és ezért a lelki szakadás elkerülhetetlennek bizonyult. Ugyanakkor „felmérhetetlen az a bomlasztó munka, amelyet Codreanu beteges és fanatizált tanításával a román ifjúság lelkében végzett”. És mint általában a magyar antifasiszta közírók, Arató is élt a magyar párhuzam lehetőségével, magyar jelenségek groteszk mivoltát román groteszkkal érzékeltette. Új – magyar eredetű – szót vezetett be a román helyzet jellemzésére, ez a *mélyrománság*. A szót Németh László alkotta, és a *mélymagyarral* a magyar sorsot – szerinte – a maga tragikumában átélő írókat jellemezte, a másik – negatív – póluson elhelyezkedő *hígmagyarokkal* szemben. És tette ezt abban a politikai helyzetben, amikor azt, akit zsidónak minősítettek, kirekesztették a nemzetből. Így a mélymagyar a nemzetkarakterológia patológikus képzelete. És ezt a vasgárdista tükör élesen jelzi: „Hogy divatos szót használjunk – írja Arató – a »mélyrománság« legkülönösebb jelenségei előtt állunk, s ez elszántság és a kegyetlenkedés forrásait kizárólag a codreanista nevelés gyilkos túlzásaiban kell keresnünk.” Idéz is Arató a Kapitány könyvéből: „Mióttán nem tudtunk győzni az életben, győzni fogunk úgy, hogy meghalunk.” (Az viszont hozzátartozik a kép teljességéhez, hogy azon a helyen, amelyből az idézet származik, Codreanu arról elmélkedik, hogy halálukkal úgy váltják meg a román népet bűneitől, hogy példájuk mozgósít.) Viszont: „az egész román ifjúságot a halálvágy sötét szakadékába taszította”. Moța kívánta a halált. (De tegyük hozzá, nem Codreanu hatására tette.) Mindenesetre patológikus tünetként idézi fel Arató, hogy amikor a legionáriusok erővel akarták kiszabadítani Codreanut a börtönből, ő elhárította a kísérletet: „Csak az Isten szabadíthat ki innen, ha ő azt akarja, hogy meghaljak, legyen meg az ő akarat.” Tegyük hozzá a kérdést: vajon nem tartott provokációtól vagy kudarctól, ami viszont önképének és a róla kialakított képnek, egyszóval mítoszának

ártott volna? Ennek a mítosznak a jegyében lehetett aztán 1941 januárjában a rádióban elmondani: „Nem a halál a célunk, hanem a Kapitányban való feltámadás.” És ugyancsak a rádióban azt üzeni a katonáknak: „Tudd meg bajtárs, mi nem félünk a haláltól. A te golyód bennünket az égbe küld, ahol vár bennünket a Kapitány, Moța és Marin és a többi szentek. Mi boldogan halunk meg bajtárs.” Az eredmény: „Most az ország romokban hever, s nemcsak egy rendszer, egy rezsim omlott össze, hanem a román nacionalizmus egész kártyavára.”¹³⁷ Ez persze túlzás, mert Antonescu diktatúrája nem jelentette a nacionalizmus végét, ha a legionárius nacionalizmus *kártyavár*, a Tábornok – már korábban említett – *integrális nacionalizmusa* szilárd építmény.

Arató helyzetjellemezésének üzenete hazájának is szól: „Négy hét óta minden román lap kisebb szociográfiai közlönnyé alakult át”. Ennek eredményeként: „Polgári felépítésű ország még nem rendezett ilyen óriási méretű népi önvallomást, s bevallhatjuk őszintén, hogy az, ami a napokban Romániában folyik, új jellegű szociográfiai kísérletnek is érdekes.” Ennek során: „A családi élet, a nevelés, az iskola, az egyház, a polgárság és a parasztság mindennél súlyosabb krízisét világította meg bántó élességgel ez a döbbenetes három nap, s a bűnbakkeresés lázas állapotában az egyes társadalmi osztályok, szervezetek és intézmények kölcsönösen egymást teszik felelőssé a történetekért. A külföldi megfigyelő – bármennyire is kialakult véleménye van a dolgokról – nem vehet részt ebben a perlekedésben, s csupán a rendelkezésére álló adatok alapján tárhatja fel egy szomszédos és délkelet-európai ország politikai, társadalmi és erkölcsi krízisét. Értsen belőle, aki akar, s okuljon, akinek szüksége van rá.”¹³⁸

A román közírók az értelmiségi, pontosabban a diáktúltermelést hibáztatták. És most úgy tűnt: „Ez a »középosztálytenyésztés« társadalmi téren teljesen csődöt mondott, s egy másik síkon pedig tragikus módon siettetta a román család teljes felbomlását.” Romulus Dianu író szerint „a román család tragédiája akkor teljedett be, amikor az állam a szülők kezéből kivette a gyermekek nevelését, és önmaga csapott fel dajkának”. És az állam mint dajka megbukott. Marin Simionescu-Râmnicéanu diagnózisa még komorabb: román család nincs, a román család csak biológiai család, a gyermek nem tud belehelyezkedni a szülők gondolatvilágába, célja a feltörekvés, a család „erkölcsi felépítése kizárólagosan egoista, elkülönülő és preferenciális”, tisztességtelenség, kollektív érzék hiánya jellemzi. A testvérkeresztesek szüleikkel is szembe fordultak, feljelentették őket parancsnokaiknál, hogy ellene vannak a mozgalomnak. A lázadás egyik elhunyt fővezérének három búcsúlevelet találtak, ezek egyikében paraszt szüleinek megvallja: „Én sohasem szerettelek benneteket. Oly idegenek voltatok számomra! Sohasem tekintettelek benneteket szüleimnek, hanem egy világban, melyben eszméltem s mely közel állt hozzám, valaminek, ami védelmet nyújthat nekem. Ezt jelentettétek számomra s nem többet! Senkinek se adjatok alamizsnát értem. Ha halljátok,

hogy meghaltam, ne gyertek hozzám. Nem akarok hazai temetőben nyugodni." Hamvait szórják szét. A levél olyan kordokumentum, „amelyből egy időben csendül ki a román család és a román ifjúság egész tragédiája...”¹³⁹

Ezt a tragédiát, pontosabban a szánalmas, elszomorító jelenségek fölötti megrendülés érzését enyhíti egy-egy vidor megnyilvánulás. Még Antonescu is élcelődött azon, ahogy Haig Acterian felesége, Marietta Sadova jeles színésznő revolverrel jelent meg a színen és színházat játszott.¹⁴⁰ A férj egyébként 12 év börtönt kapott legionárius múltjáért, a feleségnek megkegyelmeztek, de hallgathatta, amint egyik riválisa a próba közben lelkesen felkiáltott: „Hol van a tábornok, hogy megcsókoljam a heréit és leszopjam a faszát, mert megmentett minket a legionáriusoktól.”¹⁴¹ Komikusak a legionárius kiáltványok. A katonákhoz szóló kiáltványban egyrészt istentelenséggel vádolja a legionáriusokra lövő katona kamerádot, másrészt szinte biztatja, mert ha lő, akkor „a te golyód az égbe küld, ahol vár Kapitány, Moța, Marin és az összes Szentek és Halhatatlan Kamerádjaim”.¹⁴² Komikusak a *Cuvântul* január 24-i cikkei. Panaitescu hitet tett Sima mellett. Milcoveanu a Kapitányt éltette és a harcot. Névtelen pedig azt tette szóvá, hogy a zsidó-szabadkőművesek félrevezették Antonescut.¹⁴³

Komikusabb lehetett az, ahogy a nyeszlett Negoïtescu gépfegyverrel mászkált Nagyszébenben.¹⁴⁴ Komikus lehetett az is, ahogy az óriásnak nem mondható Cioran lelkesen közölte a kávéházban az utcai harcokról szerzett benyomásainak tanulságát: „Hé, fiúk, tudjátok, hogy egy gépfegyver erősebb még egy eszménél is!”¹⁴⁵ Ez utóbbi január elején mániákusan akart menekülni Romániából, és odavolt a boldogságtól, hogy Vichybe mehet kulturális attasénak,¹⁴⁶ ugyanakkor azt is hitte, a Légio örök.¹⁴⁷ És a felkelés alatt az utcán riadtan menekvést kereső emberek között egyik – most éppen jelentő – barátjánál lázasan érdeklődött Horia Sima holléte után, hogy megmondhassa neki: „Mester, engedd meg, hogy térdre boruljak előtted, és megcsókoljam a s...d, mert a román nép történetében te csináltad meg az első szervezett forradalmat.”¹⁴⁸ Máshonnan tudjuk: ököllet verte Sima ajtaját, és kiabált, hogy engedjék be, „a s...t” is kinyalja, mert a Gárda most emelkedhet küldetése magaslatára, és Sima a nagy esély, csak ő robbanthatja ki „a nemzeti forradalmat”;¹⁴⁹ de hiába, a Parancsnok már megszökött. Mindez lehet, hogy legenda. De az már hiteles, amit a kommunista Belu Zilbernek mondott: „A Vaszárda kitörli a seggét Romániával.”¹⁵⁰ Fordítva történt. A történelem komédiája mindig tragédia.

Következmények

Az Antonescu által kilátásba helyezett tömeges akasztás elmaradt, de 1941. január 21-től 1942 júniusáig 6410 legionáriust tartóztattak le. Ezek közül

2234-et szabadon bocsátottak, 3165-öt haditörvényszék elé állítottak. 4176 le tartóztatott legionárius közül 2774-et elítéltek, a többit felmentették, a 3142 szabadlábón lévő közül 1864-et ítéltek el.¹⁵¹ 1941 nyarán mondták ki az ítéletet a vezetőkre, akiknek többsége ekkor már meglépett – Horia Sima, Vasile Iașinschi, Ilie Gârneață, Constantin Papanace, Nicolae Petrașcu, Viorel Trifa, Dumitru Groza, Gheorghe Sârbu, Corneliu Georgescu, Traian Borobaru – őket életfogytiglani kényszermunkára ítélték, Ștefan Zăvoianu és Alexandru Ghică 15 év kényszermunkára. Victor Biriș és Ilie Nicolescu büntetése 10 év fegyház, Radu Mironovici 7 évet kapott, Constantin Petrovicescu ötöt. M. Sturdza ítélete: öt év börtön, P. P. Panaitescu hat hónap börtönnel megúszta (- hadd edződjön, mert Antonescu korábban úgy minősítette: „elég puhány: filozófus”;¹⁵² de aztán néhány nap múlva elengedték¹⁵³). Radu Gyrt 15 évre ítélték, de neki még meglehetett a vigasza, hogy az általa felállított zsidó – jiddis nyelvű – színház beindulhatott, és a mai napig működik. A színház felállítására a zsidók gettósításához tartozott, de állítólag a nem zsidók még jobban szerették a színházat, mint a zsidók, mert szabadosabb szellemű volt, mint a többi. Mihai Sebastian felhárborította a jelenség. 1942 őszén így fakadt ki: „A halál leselkedik ránk, és nekünk zsidó színházunk van, dekoltált lányokkal, dzsesszel, kuplékkal, viccekkel, bohózatokkal.”¹⁵⁴

A jilvai gyilkosságok miatt 38 legionárius ellen emeltek vádat, 20-at halálra is ítéltek, hetet ki is végeztek, köztük a már 15 év kényszermunkára ítélt Zăvoianu ezredes, a többi még idejében lelépett. Aki viszont itthon tüntetések szervezett, több év kényszermunkára mehetett. Aki gyilkolt, fegyvert hordott magánál, azt rövid úton elintézték.¹⁵⁵ Mintegy 260 legionárius talált otthonra Németországban.¹⁵⁶ 1942 júniusában a román kémelhárítás 5600-ra becsülte a németországi legionáriusok számát, és több ezerre azokét, akik a németek által megszállt bántási területeken húzták meg magukat.¹⁵⁷

Antonescu tömegbázisát először a Vasgárda alkotta, a Vasgárda hatalomba emelésével legitimálta saját diktatúráját, aztán pedig annak leverésével. Alighanem mélyen őszinte volt, amikor a minisztertanácsban az öthónapos közös kormányzást kálváriának minősítette. Aztán a megfeszített munka fáradalmainak kipihenésére új és kényelmes otthont talált, nagy parkkal és lovardával, és pedig Nae Ionescunak, a Vasgárda elhunyt ideológusának vilájában. Arról hallgatott, hogy Maniunak és Brătianunak milyen ígéretet tett, és valóban politikai nonszensz lett volna vezető nyugatbarát politikusokat bevinni a kormányba. Nem is nagyon mérlegelte, mert mint pénzügyminiszterének elmondta, amikor átvette a hatalmat, három lehetőség kínálkozott számára: fegyverrel levérni a legionáriusokat, amit nem akart; félreállni, hogy a legionáriusok alakítsanak kormányt, ami szerencsétlenség és gyáva-ság lett volna; a Légióval együtt kormányozni, úgy manőverezve, hogy uralja őket.¹⁵⁸

Jegyzetek

- ¹ Ultimul discurs, *Biserica și școala*, 1 decembrie 1940, nr. 49.
- ² BELDIMAN, Dana Hosciuc: *Statul național legionar, septembrie 1940 – ianuarie 1941. Cadru legislativ*, Institutul Național pentru Studierea Totalitarismului, București, 2005, 173. p.
- ³ DAMASCHIN, Ioana: *Pasiuni și crime regale*, Editura Junimea Română, Târgoviște, 1998, 363. p.
- ⁴ MARIN, Ana-Maria: *Prin poarta cea strâmtă*, Editura Gordian, Timișoara, 1993, 76. p.
- ⁵ CHIOREANU, Nistor: *Morminte vii*, Editura Institutul European, Iași, 1992, 94. p.
- ⁶ LAVRIC, Sorin: *Noica și mișcarea legionară*, Editura Humanitas, București, 2007, 245. p.
- ⁷ CĂLINESCU, George: *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Editura Minerva, București, 1982, 975–976. p.
- ⁸ CARAGIALE, Ion Luca: *Opere. Vol. 4*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2002, 351. p.
- ⁹ PANDREA, Petre: *Garda de fier. Jurnal de filosofie politică. Memorii penitenciare*, Editura Vremea, București, 2000, 36., 82., 85. 89., 209–210., 283., 397. p.
- ¹⁰ CONOVICI, Mariana – ILIESCU, Silvia – SILIVESTRU, Octavian (ed.): *Țara, Legiunea, Căpitanul. Mișcarea legionară în documente de istorie orală*, Editura Humanitas, București, 2008, 237–243. p.
- ¹¹ POSTEUCĂ, Vasile: *Desgroparea Căpitanului*, Editura Mișcarea Legionară, Madrid, 1977, <<http://www.miscarea.net/posteuca2.htm>> (letöltve: 2013. 09. 11.).
- ¹² COJA, Ion: *Text cenzurat în noiembrie 1940*, <<http://ioncoja.ro/legionarii-in-eternitate/text-cenzurat-in-noiembrie-1940/>> (letöltve: 2013. 10. 14.).
- ¹³ CONOVICI–ILIESCU–SILIVESTRU (ed.): *i.m.*, 244–249. p.
- ¹⁴ SIMA, Horia: *Era libertății. Statul Național Legionar*, Vol. II, Editura Mișcării Legionare, Madrid, 1986, <<https://ia600700.us.archive.org/18/items/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2/>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ¹⁵ Idézi ORNEA, Zigu: *Reconstituirea unui asasinat, România literară*, 42/2000.
- ¹⁶ *Cronologie legionară. Colecția „Omul Nou”*, [h. n.] [1953] 1992, 205. p.
- ¹⁷ SIMA: *i.m.*
- ¹⁸ PANDREA: *i.m.*, 555. p.
- ¹⁹ ZINCĂ, Haralambie: *Noiembrie însângerat*, Editura Fundația PRO, București, 2000, 32. p.
- ²⁰ FĂTU, Mihai – SPĂLĂȚELU, Ion: *Garda de Fier – organizație teroristă de tip fascist*, Editura Politică, București, 1980, 296. p.
- ²¹ PANDREA: *i.m.*, 555. p.
- ²² TRĂȘCĂ, Ottmar – STAN, Ana-Maria: *Rebeliunea legionară în arhive străine: germane, maghiare, franceze*, Editura Albatros, București, 2002, 143. p.
- ²³ WATTS, Larry L.: *O Casandră a României. Ion Antonescu și lupta pentru reformă 1918-1941*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1993, 304–305. p.
- ²⁴ *Evenimentele din ianuarie 1941 în arhivele germane și române, Vol. II*, Editura Majadahonda, București, 1998, 28. p.

- ²⁵ TRONCOTĂ, Cristian: *Mihail Moruzov și frontul secret*, Editura Elion, București, 2004, 146. p.
- ²⁶ CHICIUC MIHAILOV, Paula: „Ion Antonescu este vinovat de moartea tatei!”, *Jurnalul*, <<http://jurnalul.ro/special-jurnalul/ion-antonescu-este-vinovat-de-moartea-tatei-118544.html>> (letöltve: 2013. 09. 09.).
- ²⁷ Részletesen felsorolja és jellemzi a meggyilkoltakat: TAKÁCS Ferenc: *A Mihály Arkangyal Légió*, Erdélyi Magyarok Tolna megyei Közhasznú Egyesülete, Szekszárd, 2012, 403–404. p.
- ²⁸ IOANID, Radu: *Evreii sub regimul Antonescu*, Editura Hasefer, București, 1997, 65. p.
- ²⁹ ARGETOIANU, Constantin: *Însemnări zilnice, Vol. VIII, 1 ianuarie – 21 iulie; 25 octombrie – 31 decembrie 1940*, Editura Machiavelli, București, 2007, 534–538. p.
- ³⁰ SIMA, Horia: *Cazul Iorga – Madgearu*, Miami Beach, 1992, 46. p.
- ³¹ MOL, MTI, Genf, december 6. <<http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>> (letöltve: 2013. 02. 15.).
- ³² MOL, MTI, London, december 6. <<http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>> (letöltve: 2013. 02. 15.).
- ³³ Arhivele A.N.I.C.: *Stenogramele Consiliului de Miniștri*, vol. 1, 523–526. p.
- ³⁴ SIMA: *Era libertății... II.*, <<https://ia600700.us.archive.org/18/items/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2/>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ³⁵ ARGETOIANU, Constantin: *Pentru cei de mâine. Memorii. Vol. X*, Editura Machiavelli, București, 1997, 379. p.
- ³⁶ NAGY-TALAVERA, Nicholas M.: *Nicolae Iorga. A Biography*, The Center for Romanian Studies, Iași–Oxford–Portland, 1998, 496. p.
- ³⁷ ZINCĂ: *i.m.*, 96. p.
- ³⁸ NAGY-TALAVERA: *i.m.*, 437. p.
- ³⁹ SIMA: *Era libertății... II.*, <<https://ia600700.us.archive.org/18/items/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2/>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ⁴⁰ ZINCĂ: *i.m.*, 147. p.
- ⁴¹ Istoria orală – Interviu cu legionarul Dumitru Lungu (I) 1.07.95. <<http://www.miscarea.net/w/?p=6730#more-6730>> (letöltve: 2013. 09. 26.).
- ⁴² TAKÁCS: *i.m.*, 411. p.
- ⁴³ SIMA: *Cazul...*, 5., 29., 58., 60–64., 67., 69., 73., 81. p.
- ⁴⁴ ȚURLEA, Petre: *Nicolae Iorga între dictatura regală și dictatura legionară*, Editura Enciclopedică, București, 2001, 203. p.
- ⁴⁵ *Asasinatele de la Jilava, Snagov și Strejnicul. 26–27 noiembrie 1940*, Editura Scripta, București, [1941] 1992.
- ⁴⁶ CONOVICI-ILIESCU–SILIVESTRU (ed.): *i.m.*, 240. p.
- ⁴⁷ *Uo.*, 249. p.
- ⁴⁸ REBREANU, Liviu: *Opere 17. Jurnal (1927–1944)*, Editura Minerva, București, 1998, 624. p.
- ⁴⁹ CRAINIC, Nichifor: *Zile albe – zile negre. Memorii*, Editura Gândirea, București, 1991, 331. p.
- ⁵⁰ IOANID: *i.m.*, 65. p.

- ⁵¹ Arhivele A.N.I.C.: *Stenogramele Consiliului de Miniștri, vol. II*, 90. p.
- ⁵² NEGOIŢESCU, Ion: *Straja dragonilor*, Editura Biblioteca Apostrof, Cluj, 1994, 203. p.
- ⁵³ MARINO, Adrian: *Viața unui om singur*, Editura Polirom, Iași, 2010, 29. p.
- ⁵⁴ HUDIŢĂ, Ioan: *Jurnal politic [1 ianuarie – 7 septembrie 1940.]*, Studiu introductiv și note de acad. Dan Berindei, Institutul European, Iași, 136–143. p.
- ⁵⁵ BARBU, Ion: *Opere. II*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000, 298–300. p.
- ⁵⁶ *Evenimentele din ianuarie 1941...*, 38. p.
- ⁵⁷ CULIANU, Ioan Petru: *Mircea Eliade*, Editura Nemira, București, 1995, 233. p.
- ⁵⁸ TRĂȘCĂ-STAN: *i.m.*, 43. p.
- ⁵⁹ *Uo.*, 51. p.
- ⁶⁰ *Stenogramele... I*, 715. p.
- ⁶¹ ȚURLEA: *i.m.*, 229. p.
- ⁶² CONOVICI-ILIESCU-SILIVESTRU (ed.): *i.m.*, 210. p.
- ⁶³ CĂPLESCU, Romulus: Fostul șef al poliției legionare, agent al Securității?, *historia.ro*, <http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/fostul-sef-al-politiei-legionare-agent-al-securitatii> (letöltve: 2013. 09. 25.).
- ⁶⁴ TRĂȘCĂ, Ottmar: Atașajii de Poliție SS din cadrul Legației Germane din București și influența activității lor asupra evoluției relațiilor române-germane, 1940–1944, *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*, Cluj Napoca, 2007, <<http://www.history-cluj.ro/Istorie/anuare/AnuarBaritHistorica2007/22OTrasca.pdf>> (letöltve: 2013. 10. 16.).
- ⁶⁵ SIMA: *Era... II*, <<https://archive.org/details/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ⁶⁶ GALACTION, Gala: *Jurnal, IV*, Editura Albatros, București, 2000, 66–69. p.
- ⁶⁷ VLAD, Dan-Radu (ed.): *Procesele lui Corneliu Z. Codreanu (1923–1934), Vol. I*, Editura Mica Valahie, București, 2013, 71–73. p.
- ⁶⁸ MOL, MTI, Kolozsvár, decembrie 4. <<http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>> (letöltve: 2013. 09. 21.).
- ⁶⁹ FĂTU-SPĂLĂȚELU: *i.m.*, 319. p.
- ⁷⁰ *Evenimentele din ianuarie 1941... I*, 134.
- ⁷¹ CAZABAN, Theodor – BĂDILIȚĂ, Christian: *Captiv în lumea liberă*, Editura Echinox, Cluj, 2002, 64. p.
- ⁷² VEIGA, Francisco: *Istoria Gărzii de Fier*, Editura Humanitas, București, 1995, 306. p.
- ⁷³ DUMITRESCU-BORȘA, Ion: *Cal troian intra muros*, Editura Luckman, București, 2002, 347. p.
- ⁷⁴ *Ion Antonescu și Garda de Fier. Pe marginea prăpăstiei. Vol. I*, Casa de Editura „Rom-Edition”, 1991, 111–112. p.
- ⁷⁵ *Stenogramele... II*, 110–111. p.
- ⁷⁶ TRĂȘCĂ: *Atașajii...*, 24., 26., 37. p.
- ⁷⁷ STURDZA, Mihail R.: *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută. România anilor 1917–1947*, Criterion Publishing, 2004, 53. p.
- ⁷⁸ GHEORGHE, Ion: *Un dictator nefericit. Mareșalul Antonescu. Calea României spre Statul satelit*, Editura Machiavelli, București, 1996, 150. p.

- ⁷⁹ SIMION, Aurica: *Regimul politic din România în perioada sept. 1940 – ian. 1941*, Editura Dacia, București, 1976, 237. p.
- ⁸⁰ *Evenimentele din ianuarie 1941... I*, 93. p.
- ⁸¹ SIMA: *Era... II*, <<https://archive.org/details/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ⁸² TAKÁCS: *i.m.*, 423. p.
- ⁸³ FĂTU-SPĂLĂȚELU: *i.m.*, 318. p.
- ⁸⁴ VEIGA: *i.m.*, 296., 311. p.
- ⁸⁵ ȚIU, Ilarion: *Mișcarea legionară după Corneliu Codreanu, Vol. II. Regimul Antonescu (ianuarie 1941 – august 1944)*, Editura Vremea, București, 2007, 29. p.
- ⁸⁶ *Antonescu – Hitler. Corespondență și întâlniri inedite (1940–1944). I*, Editura Cozia, București, 1991, 78. p.
- ⁸⁷ RÁNKI György – BOR Ambrus (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai a kelet-európai államférfiakkal*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, 296. p.
- ⁸⁸ *Uo.*, 231–242. p.
- ⁸⁹ *Evenimentele din ianuarie 1940... II*, 80–81. p.
- ⁹⁰ PALAGHIȚĂ, Ștefan: *Garda de fier spre reînvierea României*, Buenos Aires, 1951, 147. p.
- ⁹¹ *Ion Antonescu și Garda de Fier. Pe marginea prăpăstiei, II*, Casa de Editura „Rom-Edi-tion”, 1991, 154. p.
- ⁹² PROST, Henri: *Destinul României (1918–1954)*, Editura Compania, București, 2006, 224. p.
- ⁹³ *Evenimentele din ianuarie 1941... I*, 164. p.
- ⁹⁴ SIMA: *Era... II*, <<https://archive.org/details/EraLibertatii-StatulNational-legionarVol.2>> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ⁹⁵ *Uo.*
- ⁹⁶ *Stenogramele..., II*, 438. p.
- ⁹⁷ *Ion Antonescu și Garda de Fier... II*, 211. p.; SIMION: *i.m.*, 256–257. p.
- ⁹⁸ HEINEN, Armin: *Legiunea Arhanghelului Mihail*, Editura Humanitas, București, 1999, 422. p.
- ⁹⁹ WATTS: *i.m.*, 354–355. p.
- ¹⁰⁰ GALLIN, Radu Ștefan: *Rebeliunea legionară, văzută din cabinetul lui Antonescu. Mărturii*, *historia.ro*, <http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/rebeliunea-legionara-vazuta-cabinetul-lui-antonescu> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ¹⁰¹ *Evenimentele din ianuarie 1941... I*, 139. p.
- ¹⁰² *Uo.*, 169. p.
- ¹⁰³ *Uo.*, 169–170. p.
- ¹⁰⁴ *Uo.*, 88–89. p.
- ¹⁰⁵ *Uo.*, 111. p.
- ¹⁰⁶ *Uo.*, 158. p.
- ¹⁰⁷ *Uo.*, 90–91., 158. p.
- ¹⁰⁸ STOENESCU, Alex Mihai: *Istoria loviturilor de stat din România. Volumul III – Cele trei dictaturi*, Editura RAO, București, 2006, 454–458. p.

- ¹⁰⁹ IOANID: *i.m.*, 65., 76. p.
- ¹¹⁰ ȘAFRAN, Alexandru: *Un tăciune smuls flăcărilor. Comunitatea Evreiască din România, 1939-47*, Editura Hasefer, București, 1996, 66–67. p.
- ¹¹¹ TRIFA, Viorel D.: *Memorii*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2003, 31–32. p.
- ¹¹² SIMA: *Era... II*, <https://archive.org/details/EraLibertatii-StatulNational-legionar_Vol.2> (letöltve: 2013. 09. 12.).
- ¹¹³ SCURTU, Ioan – BELDIMAN, Corneliu – PINTILIE, Badea-Florin – BORDEIU, Puiu Dumitru – CIOBANU, Vasile – TÂNASE, Tiberiu – MORARU, Pavel (ed.): *Ideologie și formațiuni de dreapta în România. Ianuarie 1941 – februarie 1943. VI.*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2009, 25., 145. p.
- ¹¹⁴ *Stenogramele... II*, 213. p.
- ¹¹⁵ SEBASTIAN, Mihail: *Jurnal 1935–1944*, Editura Humanitas, București, 1996, 292–293., 299. p.
- ¹¹⁶ DORIAN, Emil: *Jurnal din vremuri de prigoană*, Editura Hasefer, București, 1996, 151–152. p.
- ¹¹⁷ MOSCOVICI, Serge: *Chronique des années égarées, Récit autobiographique*, Les Éditions Stock, Paris, 1997, 184. p. <http://classiques.uqac.ca/contemporains/moscovici_serje/chronique_annees_egarees/chronique_annees_egarees.html> (letöltve: 2012. 02. 27.).
- ¹¹⁸ SEBASTIAN: *i.m.*, 300. p.
- ¹¹⁹ REBREANU: *i.m.*, 346., 357–358., 359., 365., 373. p.
- ¹²⁰ GALACTION: *i.m.*, 91., 93. p.
- ¹²¹ HUDIȚĂ: *i.m.*, 239–240. p.
- ¹²² SIMION: *i.m.*, 297. p.
- ¹²³ DRĂGAN, Iosif Constantin: *Antonescu, Mareșalul și Conducătorul României*, Centrul European de Cercetări Istorice, Veneția, 1990, 503. p.
- ¹²⁴ CRAINIC: *i.m.*, 333. p.
- ¹²⁵ DRĂGAN: *i.m.*, 437. p.
- ¹²⁶ *Evenimentele din ianuarie 1941... II*, 172. p.
- ¹²⁷ TRĂȘCĂ: *Atașajii...*, 29. p.
- ¹²⁸ *Evenimentele din ianuarie 1941... II*, 101. p.
- ¹²⁹ *Uo.*, 120. p.
- ¹³⁰ *Uo.*, 158–160. p.
- ¹³¹ SCURTU–BELDIMAN–PINTILIE–BORDEIU–CIOBANU–TÂNASE–MORARU: *i.m.*, 309. p.
- ¹³² SIMION: *i.m.*, 294–295. p.
- ¹³³ VÁSÁRHELYI Miklós: *A bilincsbé vert beszéd*, Irodalom Kft., Budapest, 2002, 143–228. p.
- ¹³⁴ [ARATÓ András:] Antonescu a második legionista Románia felépítése előtt, *Magyar Nemzet*, 1941. január 25., 20. szám.
- ¹³⁵ [ARATÓ András:] Mi történt Romániában?, *Magyar Nemzet*, 1941. január 30., 24. szám.
- ¹³⁶ [ARATÓ András:] A román közélet és a gárdizmus, *Magyar Nemzet*, 1941. január 31., 25. szám.
- ¹³⁷ [ARATÓ András:] A polgárháború legfőbb oka: húszéves lélekmérgezés, *Magyar Nemzet*, 1941. február 1., 26. szám.

- ¹³⁸ [ARATÓ András:] Románia a polgárháború után, *Magyar Nemzet*, 1941. március 6., 54. szám.
- ¹³⁹ [ARATÓ András:] A román család válsága, *Magyar Nemzet*, 1941. március 7., 55. szám.
- ¹⁴⁰ *Stenogramele... II*, 123. p.
- ¹⁴¹ SEBASTIAN: *i.m.*, 301. p.
- ¹⁴² *Evenimentele din ianuarie 1941... II.*, 93. p.
- ¹⁴³ SCURTU-BELDIMAN-PINTILIE-BORDEIU-CIOBANU-TÂNASE-MORARU: *i.m.*, 85–88. p.
- ¹⁴⁴ MARINO: *i.m.*, 30. p.
- ¹⁴⁵ TÂNASE, Stelian: *Cioran și Securitatea*, Editura Polirom, Iași, 2010, 100. p.
- ¹⁴⁶ SEBASTIAN: *i.m.*, 254–255. p.
- ¹⁴⁷ COMARNESCU, Petru: *Pagini de Jurnal, I*, Editura Noul Orfeu, București, 210. p.
- ¹⁴⁸ TÂNASE: *i.m.*
- ¹⁴⁹ LAVRIC, Sorin: *Noica și mișcarea legionară*, Editura Humanitas, București, 2007, 254–255. p.
- ¹⁵⁰ SEBASTIAN: *i.m.*, 294. p.
- ¹⁵¹ SCURTU-BELDIMAN-PINTILIE-BORDEIU-CIOBANU-TÂNASE-MORARU: *i.m.*, 356. p.
- ¹⁵² *Stenogramele... I.*, 673. p.; *Stenogramele... II*, 175. p.
- ¹⁵³ BOIA, Lucian: *Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930–1950*, Editura Humanitas, București, 2011, 211. p.
- ¹⁵⁴ SEBASTIAN: *i.m.*, 473. p.
- ¹⁵⁵ SIMION: *i.m.*, 285. p.
- ¹⁵⁶ Heinen: *i.m.*, 427., 491. p.
- ¹⁵⁷ SCURTU-BELDIMAN-PINTILIE-BORDEIU-CIOBANU-TÂNASE-MORARU: *i.m.*, 357. p.
- ¹⁵⁸ MAGHERESCU, Gheorghe: În culisele cabinetului militar al Mareșalului Antonescu, In: BUZATU, Gheorghe (ed.): *Mareșalul Antonescu în fața istoriei. I*, Editura BAI, Iași, 1990, 112. p.